

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΚΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ '80

Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος

Πρόλογος:

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Επιμέλεια:

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ – ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ISBN 960-7293-23-1

© 1990, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
Σόλωνος 84, τηλ. 3608180

ΘΕΜΕΛΙΟ

Χρήστος Λυριντζής*

ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ: Η ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ**

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες ο λαϊκισμός αποτελεί κεντρικό πρόβλημα στην ελληνική πολιτική σκηνή, λόγω της σύνδεσής του με την πολιτική πρακτική του ΠΑΣΟΚ, το οποίο χαρακτηρίστηκε λαϊκίστικο κόμμα. Η σχετική συζήτηση για το λαϊκισμό και η κατάχρηση της έννοιας στην Ελλάδα —όπου ο όρος αποτελεί σήμερα σύνθημα που εκτοξεύουν όλοι οι πολιτικοί κατά των αντιπάλων τους— καθιστούν εμφανή την ανάγκη εννοιολογικής οροθέτησής του. Το παρόν άρθρο δεν σκοπεύει βέβαια να παρουσιάσει εξαντλητικά τη σχετική βιβλιογραφία ούτε να εξετάσει όλα τα θεωρητικά θέματα που προκύπτουν από αυτήν. Στόχος του είναι να συνεισφέρει στην αποσαφήνιση και οροθέτηση της έννοιας του λαϊκισμού κατά τρόπο που να την καθιστά αναλυτικά χρήσιμη και διακριτή από άλλες θεωρητικές κατασκευές. Επιπλέον, με βάση την προτεινόμενη εννοιολογική οροθέτηση, θα επιχειρήσει να δείξει τις πρακτικές επιπτώσεις του λαϊκισμού και την έκφρασή του σε έναν ιδιαίτερο τομέα της ελληνικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής, και συγκεκριμένα στον ελληνικό Τύπο.

Η πλούσια διεθνής βιβλιογραφία για το λαϊκισμό περιλαμβάνει πολλές προσεγγίσεις, καθεμιά από τις οποίες χρησιμοποιεί διαφορετικά κριτήρια για τον ορισμό και την ανάλυσή του. Έτσι, ορισμένες μελέτες θεωρούν ότι ο λαϊκισμός είναι και κίνημα και ιδεολογία μιας συγκεκριμένης τάξης, ιδιαίτερα των α-

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Δημήτρη Κυρτάτα, Μιχάλη Σπουρδαλάκη και Νικηφόρο Διαμαντούρο για τα χρήσιμα σχόλιά τους στην αρχική μορφή του κειμένου. Επίσης, ευχαριστώ τη Μαρία Σταύρου και τη Θεοδώρα Θεοδοσοπούλου για την καταγραφή των στοιχείων από τον ημερήσιο τύπο.

γροτών, τον συνδέουν μάλιστα με συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές. Υπάρχουν επίσης προσεγγίσεις που τον θεωρούν ιδεολογικό φαινόμενο ή πολιτική ιδεολογία. Τέλος, υπάρχει και η άποψη ότι η έννοια είναι τόσο ασαφής και δημιουργεί τέτοια σύγχυση ώστε πρέπει να διαγραφεί από τον κατάλογο των αναλυτικών κατηγοριών της κοινωνιολογίας και της πολιτικής ανάλυσης.¹ Η Canovan στη μελέτη της για το λαϊκισμό ξεχωρίζει επτά διαφορετικούς τύπους λαϊκισμού και καταλήγει στον εντοπισμό δύο στοιχείων κοινών σε όλες τις μορφές του. Πρόκειται, πρώτον, για την εξύψωση του λαού και τη συνεχή επίκληση του λαού και του λαϊκού στοιχείου, και, δεύτερον, για την αντίθεση κάθε μορφής λαϊκισμού προς το κατεστημένο και τις ηγετικές ομάδες (αντι-ελιτισμός).² Οι παρατηρήσεις αυτές είναι σωστές αλλά δεν επαρκούν για να οριστεί και να αναλυθεί ο λαϊκισμός, δεδομένου ότι τα παραπάνω στοιχεία μπορεί να εμφανίζονται και σε κόμματα ή κινήματα τα οποία έχουν σαφή ιδεολογική ταυτότητα και ούτε αυτοπροσδιορίζονται ούτε χαρακτηρίζονται από τρίτους ως λαϊκίστικα. Είναι προφανές ότι η ιδιαιτερότητα του λαϊκισμού δεν πρέπει να αναζητηθεί στις κοινωνικές βάσεις των λαϊκίστικων «κινήματων», διότι είναι εμφανώς ανόμοιες, ούτε στην πολιτική τους ιδεολογία, διότι, παρά τα κοινά σημεία, υπάρχουν σημαντικές διαφορές. Επιπλέον, τέτοιες προσεγγίσεις παραμένουν εξαιρετικά περιγραφικές και δεν εξηγούν ούτε τη φύση και την ιδιοτυπία του λαϊκισμού ούτε το ρόλο του σε συγκεκριμένες πολιτικές κινητοποιήσεις. Το πρόβλημα, δηλαδή, με τις παραπάνω προσεγγίσεις είναι ότι δεν αποσαφηνίζουν την έννοια του λαϊκισμού με τρόπο που να καθίσταται αναλυτικά χρήσιμη και διακριτή από άλλες έννοιες και ταυτόχρονα ικανή να συμβάλλει στην ανάλυση του πολιτικού φαινομένου.

Η πιο ενδιαφέρουσα συμβολή στη μελέτη του λαϊκισμού εντο-

1. Μια συνοπτική παρουσίαση των διαφορετικών προσεγγίσεων στο λαϊκισμό υπάρχει στη μελέτη του Laclau. Βλ. E. Laclau, *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία, Σύγχρονα θέματα*, Αθήνα 1983, σ. 163-179. Κριτική στις θέσεις που αναπτύσσει ο Laclau στο βιβλίο αυτό για το λαϊκισμό άσκησε ο Μουζέλης στο άρθρο του «Ideology and Class Politics», *New Left Review*, 112, 1976.

2. Βλ. M. Canovan, *Populism*, Νέα Υόρκη 1981, σ. 294.

πίζεται στις αναλύσεις των Laclau και Μουζέλη. Ο πρώτος ορίζει το λαϊκισμό στο χώρο της ιδεολογίας, χρησιμοποιώντας ως βασικό κριτήριο την έγκληση των κοινωνικών υποκειμένων ως τμήματος του λαού· η έγκληση απορρέει από τη βασική αντίθεση λαού - συγκροτήματος εξουσίας, η οποία υπάρχει και λειτουργεί παράλληλα με τις ταξικές αντιθέσεις. Κατά τον Laclau, «ο λαϊκισμός αρχίζει στο σημείο όπου τα λαϊκοδημοκρατικά στοιχεία παρουσιάζονται ως μια ανταγωνιστική επιλογή, εναντίον της ιδεολογίας του άρχοντος συγκροτήματος».³ Το συμπέρασμα είναι ότι ο λαϊκισμός εκδηλώνεται σ' ένα «ειδικό ιδεολογικό επίπεδο: στο πεδίο που συγκροτείται από τη διπλή άρθρωση του πολιτικού λόγου», όπως αυτή προκύπτει από τη συνάρθρωση λαϊκών και ταξικών εγκλήσεων και την ανταγωνιστική αντιπαράθεσή τους προς την κυρίαρχη ιδεολογία. Σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, τα υποκείμενα εγκαλούνται τόσο ως μέλη μιας τάξης όσο και ως μέλη του «λαού». Η σύνθεση των ταξικών και λαϊκών εγκλήσεων γίνεται στο λόγο και τα χαρακτηριστικά της εξηγούν το ειδικό περιεχόμενο του λαϊκισμού (εάν δηλαδή πρόκειται για «αριστερό» ή για «δεξιό» λαϊκισμό). Η προσέγγιση αυτή διευκολύνει σημαντικά την αποσαφήνιση της έννοιας του λαϊκισμού και εξηγεί πώς διαφορετικά πολιτικά φαινόμενα μπορεί να χαρακτηρίζονται ως λαϊκίστικα, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται «αριστερός» και «δεξιός» λαϊκισμός, ή λαϊκισμός των κυρίαρχων και λαϊκισμός των κυριαρχούμενων τάξεων.

Ο Μουζέλης, παρότι δέχεται τη σημασία του ιδεολογικού πεδίου στη συγκρότηση του λαϊκισμού, προσεγγίζει το φαινόμενο ως έναν τρόπο πολιτικής συμμετοχής με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπου τα στοιχεία της οργάνωσης και της ηγεσίας παίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο με την ιδεολογία.⁴ Θεωρεί το λαϊκισμό ως έναν ιδιαίτερο τρόπο ένταξης των μαζών στην πολιτική, που χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα ιδεολογικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά. Στην προσέγγιση του Μουζέλη η έμ-

3. Βλ. E. Laclau, *ό.π.*, σ. 195.

4. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περίφρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 161-163.

φαση δίνεται στη σημασία του λαϊκισμού για την πολιτική κινητοποίηση, γι' αυτό και θεωρεί την οργάνωση ως συστατικό στοιχείο του λαϊκισμού.⁵ Οι προσεγγίσεις του Laclau και του Μουζέλη αποτελούν σημαντική προσφορά στη μελέτη του λαϊκισμού, η μεν πρώτη διότι προσανατολίζει την ανάλυση του φαινομένου στο χώρο της ιδεολογίας, η δε δεύτερη επειδή αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο του λαϊκισμού ως τρόπου ένταξης των μαζών στην πολιτική και ως μηχανισμού πολιτικής κινητοποίησης. Συνεπώς, μπορεί να χρησιμοποιηθούν ως βάση για μια θεωρητική προσέγγιση του φαινομένου του λαϊκισμού.

1. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΟΡΟΘΕΤΗΣΗ

Η θέση του Laclau, ότι ο λαϊκισμός πρέπει να οριστεί στο επίπεδο του λόγου και της ιδεολογίας, προσφέρεται ως σημείο εκκίνησης και μας επιτρέπει να αποφύγουμε τα προβλήματα που εμφανίζονται εάν θεωρήσουμε ως κριτήριο ορισμού του λαϊκισμού την οργάνωση. Οι οργανωτικές ιδιομορφίες μπορεί να αποτελούν επιπτώσεις του λαϊκισμού, αλλά δεν είναι δυνατόν να θεωρηθούν συστατικά του στοιχείου, διότι αντίστοιχες εμφανίζονται και σε φαινόμενα που με κανέναν τρόπο δεν μπορεί να χαρακτηριστούν λαϊκίστικα. Αντίθετα, η θέση ότι ο λαϊκισμός αποτελεί φαινόμενο που συγκροτείται στο πεδίο του λόγου οδηγεί σε μια προσέγγισή του η οποία μπορεί και να καλύψει τις πολλές και διαφορετικές περιπτώσεις που χαρακτηρίζονται ως λαϊκισμός αλλά και να χρησιμεύσει στην ανάλυση του πώς και γιατί δημιουργήθηκε το φαινόμενο. Με βάση τα παραπάνω πρέπει να είναι ήδη εμφανές ότι ο λαϊκισμός δεν είναι ούτε πολιτική ιδεολογία, όπως ο φιλελευθερισμός ή ο σοσιαλισμός, ούτε σύστημα πολιτικής οργάνωσης και δράσης συνδεδεμένο με συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές, παρότι συνήθως έχει σημαντικές επιπτώσεις για την πολιτική οργάνωση και δράση των πολιτικών υποκειμένων. Ο λαϊκισμός δεν αποτελεί ένα όραμα για την οργάνω-

5. Για την προσέγγιση του Μουζέλη στο λαϊκισμό βλ. και το άρθρο του «Λαϊκισμός: Ένας νέος τρόπος ένταξης των μαζών», στο συλλογικό τόμο *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 22-45.

ση των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών πρακτικών και σχέσεων, αλλά μια ειδική μορφή πολιτικού λόγου - πολιτικής πρακτικής που προκύπτει σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους μέσα από την προσπάθεια συγκεκριμένων κάθε φορά κοινωνικών δυνάμεων να συναρθρώσουν έναν ηγεμονικό λόγο και να αντιπαρατεθούν στο συγκρότημα εξουσίας.

Ο λαϊκισμός, λοιπόν, επειδή συγκροτείται στο πεδίο του λόγου αποτελεί ταυτόχρονα και μια λογική, έναν τρόπο πρόσληψης και αναπαράστασης του κοινωνικού και πολιτικού χώρου. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη λογική της απλοποίησης και του διχασμού του κοινωνικού και πολιτικού χώρου, ο οποίος παρουσιάζεται σαν να κυριαρχείται από μια βασική και κεντρική αντίθεση-σύγκρουση που επικαλύπτει και απορροφεί όλες τις άλλες διαφορές και αντιπαράθεσεις. Για το σκοπό αυτό ο λαϊκισμός επικαλείται μια ενοποιητική κατηγορία όπως ο λαός, το περιεχόμενο της οποίας το κατασκευάζει μέσα από μια λογική ισοδυναμιών, η οποία, για παράδειγμα, ορίζει ότι εργάτες, αγρότες, βιοτέχνες, υπάλληλοι, καταστηματάρχες, έμποροι, ελεύθεροι επαγγελματίες ισοδυναμούν με τους εργαζόμενους και αυτοί με το λαό. Με αυτό τον τρόπο κατασκευάζεται μια επιφανειακή ενότητα η οποία παρουσιάζεται σαν ενιαίο έναν κοινωνικό χώρο ο οποίος αντιπαράθεται προς οτιδήποτε οριστεί σαν αντίπαλος ή εχθρός, είτε αυτός είναι το κράτος είτε το κατεστημένο είτε η αριστοκρατία είτε η πλουτοκρατία είτε οι προνομιούχοι είτε, τέλος, το συγκρότημα εξουσίας στο σύνολό του. Η λογική της ισοδυναμίας δημιουργεί μια επιφανειακή ενότητα που στηρίζεται σε μια αρνητική ταυτότητα, με την έννοια ότι είναι το αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης προς οτιδήποτε έχει οριστεί σαν αντίπαλος. Ως «ισοδυναμία» ορίζεται η κατάσταση εκείνη σύμφωνα με την οποία «όλα τα διαφορετικά στοιχεία που συγκροτούν ένα αντικείμενο γίνονται ισοδύναμα και είναι αδύνατο να εκφραστεί κάτι το θετικό για το συγκεκριμένο αντικείμενο. Αυτό σημαίνει ότι μέσα από την ισοδυναμία των όρων του αντικειμένου εκφράζεται τι δεν είναι το αντικείμενο... Επειδή μια αρνητική ταυτότητα δεν μπορεί να εκφραστεί άμεσα, δηλαδή θετικά, εκφράζεται έμμεσα μέσα από την ισοδυναμία των επιμέρους συστατικών της. Γι' αυτό και οι σχέσεις ισοδυναμίας χαρα-

κτηρίζονται από ασάφεια: Δύο στοιχεία για να είναι ισοδύναμα απαιτείται να είναι διαφορετικά. Εάν δεν ήταν διαφορετικά, δεν θα είχαμε ισοδυναμία αλλά μια μοναδική ταυτότητα».⁶

Αντίθετα, όταν ένα αντικείμενο ή ένας πολιτικός χώρος ορίζεται θετικά και η ταυτότητά του είναι αυτόνομα και ξεκάθαρα ορισμένη, τότε κυριαρχεί η λογική της διαφοράς. Με άλλα λόγια, η λογική της διαφοράς σημαίνει την αναγνώριση με θετικό τρόπο των στοιχείων που συγκροτούν έναν πολιτικό χώρο ή έναν πολιτικό φορέα και τη σαφή οροθέτησή του, ενώ η λογική της ισοδυναμίας σημαίνει την κατασκευή ενός αντικειμένου ή ενός πολιτικού χώρου με βάση το τι δεν είναι το αντικείμενο ή/και την αντιπαράθεσή του με κάτι άλλο. Για να επιτευχθεί αυτό, τα επιμέρους στοιχεία του αντικειμένου παρουσιάζονται σαν ισοδύναμα. Μια ακραία περίπτωση κυριαρχίας της λογικής της ισοδυναμίας είναι τα χιλιαστικά-αγροτικά κινήματα, τα οποία συχνά χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά.⁷ Συνεπώς, ο λαϊκισμός ορίζεται από τη λογική της απλοποίησης και διχοτόμησης του κοινωνικού και πολιτικού χώρου και έτσι αντιδιαστέλλεται προς τη λογική της διαφοράς και της συνάρθρωσης διαφορετικών ταυτοτήτων. Η τελευταία είναι η λογική που αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα και τις διαφορές που χαρακτηρίζουν το κοινωνικό, το οποίο παρουσιάζεται ως συνεχώς διευρυνόμενο και διαφοροποιούμενο.

Έχει παρατηρηθεί ότι κάθε λόγος είναι πάντα διφορούμενος. Από τη μια οδηγεί στην αναγνώριση της διαφοράς και ιδιαιτερότητας του άλλου, και από την άλλη ισοπεδώνει τη διαφορά και κυριαρχείται από τη «φαντασιακή» διάσταση και τη φαντασιακή ταύτιση με οποιαδήποτε συμφέροντα. Πρόκειται για την κυριαρχία της «αναξιοπιστίας», η οποία συσκοτίζει την πραγματικότητα και υπονομεύει την αξιοπιστία και την ανεξαρτησία του «άλλου», του «διαφορετικού» και επιδιώκει τη συν-σωμάτωση του άλλου είτε μέσω του μίσους είτε μέσω της ταύτισης. Από τη σκοπιά της πολιτικής ψυχολογίας, αυτό το δυσπόστατο

6. Βλ. E. Laclau και C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, Λονδίνο 1985, σ. 128.

7. Βλ. E. Laclau και C. Mouffe, *ό.π.*, σ. 128-130. Πρβλ. N. Cohn, *The Pursuit of the Millenium*, Paladin, Λονδίνο 1970, *passim*.

του λόγου έχει αναλυθεί με βάση τη συνύπαρξη της συμβολικής και της φαντασιακής μορφής διαμεσολάβησης.⁸ Η επικράτηση του φαντασιακού στοιχείου οδηγεί στη φοβία και στην καταπίεση οποιασδήποτε διαφοράς, είτε πρόκειται για πλούσιους αστούς είτε για μειονότητες είτε για διανοούμενους είτε για τεχνοκράτες.

Ο λαϊκισμός εμφανίζεται κάθε φορά που χρειάζεται μια πολιτική λογική για να γεφυρώσει το χάσμα μεταξύ του πολιτικού πεδίου και της κοινωνίας ή των κοινωνικών δυνάμεων που το συγκροτούν. Η γέφυρα αυτή γίνεται μέσα από τη χρήση ενός πολιτικού λόγου που χρησιμοποιεί ορισμένες λογικές ισοδυναμίες για να καταλήξει στη δημιουργία μιας ταυτότητας που προσδιορίζεται πάντοτε αρνητικά. Το πότε και το γιατί απαιτείται η κατασκευή μιας τέτοιας γέφυρας θα μας απασχολήσει παρακάτω. Προς το παρόν πρέπει να τονιστεί ότι ο λαϊκισμός εκμεταλλεύεται το στοιχείο του λαϊκού για να παρουσιάσει το πολιτικό και κοινωνικό πεδίο μέσα από μια μανιχαϊστική λογική σαν διαιρούμενο από μια βασική και κυρίαρχη αντίθεση (π.χ. λαός-συγκρότημα εξουσίας, κυρίαρχοι-κυριαρχούμενοι, καλοί-κακοί, Δεξιά-Αριστερά ή προνομιούχοι-μη προνομιούχοι). Το κεντρικό χαρακτηριστικό αυτής της λογικής είναι ότι, εκμεταλλευόμενη κάθε αντίθεση που προκύπτει μέσα από την αντιπαράθεση λαού και οποιασδήποτε αντίπαλης εξουσίας, τείνει να υποτάξει όλες τις άλλες αντιθέσεις ή ανταγωνισμούς που υπάρχουν ή αναπτύσσονται σε μια κοινωνία σ' αυτή την αντίθεση που παρουσιάζεται σαν πρωταρχική. Πρόκειται για ένα κλειστό σύστημα, όπου υπάρχει χώρος μόνο για τα εκ των προτέρων ορισμένα ζεύγη αντιθέσεων και όπου οι άλλες διαφορές (π.χ. ταξικές, φυλετικές, οικολογικές κ.ά.) και οι επιμέρους ανταγωνισμοί ανάγονται σ' αυτή την κυρίαρχη διαίρεση του κοινωνικού σε δύο κομμάτια. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο αναγωγισμός δεν ταυτίζεται με το λαϊκισμό. Πολλά πολιτικά κόμματα ανάγουν όλες τις επιμέρους αντιφάσεις και συγκρούσεις σε μια κεντρική αντίθεση, λόγου χάρη στην αντίθεση κεφάλαιο-εργασία ή κέ-

8. Βλ. Θ. Λίποδας, *Η απάρνηση του πολιτικού*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1989, σ. 52-54.

ντρο-περιφέρεια. Οι παραπάνω αναγωγές όμως αναγνωρίζουν την ύπαρξη των προβλημάτων και των αντιθέσεων και δεν τις ισοπεδώνουν ούτε τις καταργούν όπως ο λαϊκισμός.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, ο λαϊκισμός αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι σχεδιάζουν και αποφασίζουν για τη ζωή τους.⁹ Είναι, δηλαδή, ένας λόγος μέσα από τον οποίο βιώνεται η κοινωνική πραγματικότητα και συγκροτείται η σχέση των ατόμων με τις κοινωνικές διαδικασίες και τους διάφορους συλλογικούς φορείς. Ο λόγος δεν είναι μόνο λέξεις, λόγια ή ιδέες αλλά και πρακτικές άμεσα συνδεδεμένες με το λόγο και τη λογική που τις διαμορφώνει. Ειδικότερα, στο πολιτικό επίπεδο η παρουσίαση του πολιτικού και κοινωνικού χώρου διαιρεμένου σε δύο αντίπαλες ενότητες, στις οποίες εντάσσεται εύκολα κάθε κοινωνικό υποκείμενο, σημαίνει ότι είναι εύκολο για έναν πολιτικό φορέα που υιοθετεί και προβάλλει έναν τέτοιο λόγο να κινητοποιήσει μεγάλα τμήματα του εκλογικού σώματος, απευθυνόμενος σε αυτά σαν μέλη μιας ευρύτατης ενότητας η οποία έχει κοινά συμφέροντα και απειλείται από κάποιον εχθρό. Η συναρίθμηση στο λαό ή στους μη προνομιούχους αποτελεί μια ταυτότητα που εύκολα την αποδέχεται κάθε φορέας, ο οποίος ως μέλος της συλλογικότητας «λαός» κινητοποιείται για να ικανοποιηθούν ορισμένα αιτήματα που παρουσιάζονται σαν κοινά συμφέροντα του συνόλου. Είναι προφανές ότι το ίδιο το περιεχόμενο της έννοιας «λαός» παραμένει πάντοτε μετέωρο και ο προσδιορισμός του γίνεται στο πεδίο του λόγου και των πρακτικών, μέσα από την αντιπαράθεσή του με κάποιον αντίπαλο. Στο βαθμό που αυτός ο λόγος τείνει να γίνει ηγεμονικός, μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη συλλογικών φορέων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ή/και ενός μαζικού κινήματος, η πρακτική του οποίου διέπεται από τη λαϊκίστικη λογική και στρατηγική. Λειτουργεί έτσι ως «συσσωματικός» τρόπος ένταξης των μαζών όπως τον αναλύει ο Μουζέλης.

Εδώ χρειάζονται ορισμένες διευκρινίσεις. Η προσέγγιση αυτή του λαϊκισμού προσφέρει ένα αναλυτικό σχήμα για την κατα-

9. Πβλ. Α. Λιάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, Ιούνιος 1989, τ. 10, σ. 19.

νόσή του. Η συγκρότηση του λαϊκισμού στο πεδίο του λόγου δεν σημαίνει ότι αγνοούνται άλλα στοιχεία τα οποία συνδέονται με το λαϊκίστικο φαινόμενο και το χαρακτηρίζουν. Η παρουσία ενός χαρισματικού ηγέτη, για παράδειγμα, η αδυναμία και παθητικότητα του οργανωτικού επιπέδου, η ανυπαρξία ή αδυναμία των ενδιάμεσων οργανώσεων, η αντιφατική πολιτική πρακτική και το ασαφές πρόγραμμα αποτελούν αναμφιβόλως χαρακτηριστικά που εύκολα τα διακρίνει κανείς στο λαϊκισμό και στους φορείς που τον υιοθετούν. Τα εν λόγω στοιχεία αποτελούν πρακτικές επιπτώσεις του λαϊκισμού και γίνονται ιδιαίτερα έντονα όταν αυτός αποβαίνει κυρίαρχος τρόπος ένταξης των μαζών στην πολιτική. Δεν μπορεί όμως να αποτελέσουν διακριτικά γνωρίσματα και συστατικά στοιχεία του λαϊκισμού για τον απλούστατο λόγο ότι, είτε μεμονωμένα είτε σε συνδυασμό, αναγνωρίζονται και σε περιπτώσεις που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν σαφώς λαϊκιστικές. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές που να μπορεί να χαρακτηριστούν λαϊκιστικές αλλά ότι πρέπει να θεωρηθούν ως συνέπεια του φαινομένου και όχι συστατικά του στοιχεία. Το γιατί τέτοια φαινόμενα συνδέονται με το λαϊκισμό θα γίνει καλύτερα κατανοητό στη συνέχεια.

Είναι προφανές ότι η παραπάνω ανάλυση δεν απαντά άμεσα στο ερώτημα γιατί εμφανίζεται ο λαϊκισμός, τότε εμφανίζεται και ποιες είναι οι κοινωνικές ή άλλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξή του και την επικράτησή του. Με άλλα λόγια, ενώ η ως τώρα ανάλυση προσφέρει μια απάντηση στο ερώτημα τι είναι και πώς λειτουργεί ο λαϊκισμός, δεν απαντά σ' ένα άλλο σημαντικό ζήτημα, δηλαδή, γιατί μεγάλο τμήμα του πληθυσμού αποδέχεται και υιοθετεί το λαϊκίστικο λόγο. Πρέπει επίσης να διερευνηθεί γιατί σε ορισμένες κοινωνίες η έννοια λαϊκισμός και η ταμπέλα «λαϊκιστής» γίνονται θετικά αποδεκτές και αποτελούν έναν τρόπο αυτοπροσδιορισμού των πολιτικών υποκειμένων, ενώ σε άλλες, όπως η ελληνική, η έννοια έχει αποκλειστικά αρνητική και ίσως υβριστική χροιά. Ο παραπάνω ορισμός του λαϊκισμού δεν απαντά σε τέτοια ερωτήματα, προσφέρεται όμως ως σημείο εκκίνησης για την προσέγγισή τους. Οι γραμμές που ακολουθούν δεν φιλοδοξούν να δώσουν πλήρη απάντηση σ' αυτά τα

ερωτήματα. Αποτελούν μια απόπειρα να εντοπιστούν και να αναλυθούν τα αίτια του λαϊκισμού, η οποία όμως απέχει πολύ από μια ολοκληρωμένη μελέτη του θέματος. Άλλωστε, οι σκέψεις που ακολουθούν κινούνται σ' ένα γενικό επίπεδο και δεν εντάσσονται στη συστηματική μελέτη της ιστορικής πορείας μιας κοινωνίας, μελέτη που αποτελεί βασική προϋπόθεση για να κατανοηθεί ο λαϊκισμός σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο.

Έχει παρατηρηθεί ότι η επέκταση της αγοράς και η επιβολή της «πολιτικής οικονομίας» επί της «ηθικής οικονομίας» προκαλούν αντιφάσεις και συγκρούσεις ικανές να δημιουργήσουν το κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη του λαϊκισμού.¹⁰ Συγκεκριμένα, η αδυναμία αποκόλλησης από το παλιό προστατευτικό πρότυπο και αποδοχής των νέων κανόνων παραγωγής, σε συνδυασμό με την «αποθηκοποίηση» της οικονομίας και της κοινωνίας, δημιούργησε το κατάλληλο πλαίσιο για να επαναπροσδιοριστεί η πολιτική και να ενισχυθεί η σημασία του συμβολικού και φαντασιακού στοιχείου της. Η δυσκολία των κοινωνικών δυνάμεων (οι οποίες συχνά αισθάνονται ότι οι «εξελίξεις» απειλούν την ίδια τους την ύπαρξη) να προσαρμοστούν οικονομικά αλλά και πολιτισμικά στις νέες συνθήκες της αγοράς οδηγεί στην ενίσχυση του διφορούμενου και αντιφατικού χαρακτήρα του πολιτικού λόγου, ο οποίος πλέον πρέπει να συνδυάσει τον οικονομικό φιλελευθερισμό της αγοράς με τον παλιό πατερναλισμό και την προστασία υπαρχόντων συμφερόντων. Τα αιτήματα να προστατευτεί η απασχόληση, να κατοχυρωθούν συντεχνιακά συμφέροντα και να υπάρξει παρέμβαση στην οικονομία προέρχονται από την προ-καπιταλιστική εποχή και συναρθρώνονται με τον αστικό πολιτικό λόγο.

Αντιθέσεις όπως αυτές μεταξύ παρεμβατισμού και φιλελευθερισμού, ανταγωνισμού και προστατευτισμού αρθρώνονται ευκολότερα στον πολιτικό λόγο όταν απλοποιείται η πραγματικότητα και όλα τα προβλήματα ανάγονται σε μία αιτία. Δεν είναι τυχαίο το ότι η «πλουτοκρατία» και το «κατεστημένο» χρησιμοποιήθηκαν συχνά ως οι κύριοι πόλοι για την κατασκευή των υπεύθυνων για τα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα. Και οι

10. Βλ. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 21-28.

δύο αυτοί όροι αρθρώθηκαν σε ένα λαϊκιστικό λόγο, ο οποίος προσπαθούσε να συναρθρώσει τη λογική της αγοράς με τη λογική των προνομίων, χωρίς όμως να αποσαφηνίζει ποια ακριβώς υιοθετεί. Εφόσον μια τέτοια αποσαφήνιση είναι αδύνατη, διότι, αν γινόταν, ο πολιτικός λόγος θα έχανε την απήχησή του, υπερισχύουν τα συμβολικά και φαντασιακά στοιχεία. Προκύπτει έτσι ο ασαφής και απλοποιητικός λαϊκιστικός λόγος που υπόσχεται τα πάντα και τίποτε, και ικανοποιεί τους πάντες χωρίς δεσμεύσεις. Πρόκειται, λοιπόν, για φαινόμενο που αναπτύσσεται σε συνθήκες κρίσης και αλλαγής των πολιτισμικών αξιών και των κοινωνικών δομών. Αυτό όμως δεν πρέπει να οδηγήσει στο εσφαλμένο συμπέρασμα ότι το φαινόμενο χαρακτηρίζει μεταβατικές κοινωνίες που βρίσκονται στο στάδιο του εκσυγχρονισμού, όπως έχουν ισχυριστεί οι λειτουργιστικές θεωρίες της ανάπτυξης.¹¹ Ο λαϊκισμός παρουσιάζεται και σε σχετικά σταθερές και ανεπτυγμένες κοινωνίες, στις οποίες όμως οι μηχανισμοί της αγοράς έχουν υπονομεύσει τα κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα και έχουν αποδυναμώσει τις συλλογικές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών (π.χ. Ιταλία και Γερμανία του μεσοπολέμου). Σε κάθε περίπτωση το πολιτισμικό στοιχείο και οι συλλογικές ανασφάλειες και φοβίες παίζουν σημαντικό ρόλο.

Αν εξετάσει κανείς τα παραπάνω αίτια της ανάπτυξης του λαϊκισμού, μπορεί να δει το φαινόμενο ως γέφυρα μεταξύ του πολιτικού πεδίου και της κοινωνίας. Η ανάγκη για μια τέτοια γέφυρα προκύπτει από το γεγονός ότι κοινωνικές δυνάμεις οι οποίες διαφοροποιούνται είτε λόγω ταξικών διαφορών είτε λόγω συνδυασμού των ταξικών με άλλα κριτήρια (λόγου χάρη κουλτούρα, φυλή, φύλο, περιβάλλον, έθνος, θρησκεία), οφείλουν να ενοποιηθούν πολιτικά και να κινητοποιηθούν για να κατακτήσουν την εξουσία και να αλλάξουν τις σχέσεις κυριαρχίας. Οι

11. Για μια λειτουργιστική θεώρηση και χρήση της έννοιας λαϊκισμός, βλ. S. Huntington και J. Nelson, *No Easy Choice, Political Participation in Developing Countries*, Cambridge, Mass. 1976. Η λειτουργιστική προσέγγιση θεωρεί το λαϊκισμό ως φαινόμενο που χαρακτηρίζει την πολιτική σκηνή των αναπτυσσόμενων κοινωνιών. Παρόμοια θέση λανθάνει και στη μελέτη του Μουζέλη, στο βαθμό που ο λαϊκισμός παρουσιάζεται ως τρόπος πολιτικής ένταξης των μαζών στην ημι-περιφέρεια.

λεγόμενες κοινωνίες της περιφέρειας ή της ημι-περιφέρειας παρουσιάζουν διαφορετική κοινωνική δομή από τις κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού. Κύρια χαρακτηριστικά τους είναι οι αντιφατικές και συγκεχυμένες ταξικές θέσεις, η επικάλυψη της εξαρτημένης εργασίας από την αυτοαπασχόληση, και η κοινωνική και πολιτική περιθωριοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Παρουσιάζουν δηλαδή με ιδιαίτερη ένταση τα χαρακτηριστικά που αναλύθηκαν παραπάνω, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι διεκδικούν το μονοπώλιο του λαϊκισμού. Η σχέση των δυνάμεων της αγοράς με τις παραδοσιακές μορφές άσκησης της πολιτικής, οδηγεί στο αίτημα να επανακαθοριστούν οι όροι και οι μορφές της πολιτικής. Η πολιτική πρέπει να συμβιβάσει τα συχνά ασυμβίβαστα αιτήματα που προκύπτουν από τον τρόπο ανάπτυξης του καπιταλισμού, από τη σύγκρουση των εξορθολογισμένων οικονομικών σχέσεων με τις παραδοσιακές μορφές οργάνωσης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, από τις πολιτισμικές αντιθέσεις και συγκρούσεις, και, τέλος, από τον ιδιαίτερο τρόπο και χρόνο ένταξης των κοινωνικών δυνάμεων στην πολιτική.¹² Οι παραπάνω παράγοντες διευκολύνουν την ανάπτυξη ενός λαϊκιστικού λόγου, ο οποίος, καταπιέζοντας τις διαφορές, οδηγεί στην ταχεία και μαζική ένταξη μεγάλων τμημάτων της κοινωνίας στο πολιτικό παιχνίδι. Μπορεί, λοιπόν, να ισχυριστεί κανείς ότι ο λαϊκισμός ανθεί σε συνθήκες ταχείας κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής και ότι συνδέεται με τη δημιουργία και ένταξη νέων κοινωνικών δυνάμεων στην πολιτική σκηνή. Το μικροαστικό στοιχείο παίζει συχνά πρωταγωνιστικό ρόλο στις εν λόγω αλλαγές, χωρίς όμως να μπορούμε να το θεωρήσουμε ως προνομιούχο υποκείμενο του λαϊκισμού. Και τούτο διότι υπάρχουν περιπτώσεις όπου η ταχεία αλλαγή και η ανάπτυξη μικροαστικών στρωμάτων δεν οδήγησε στην κυριαρχία του λαϊκισμού. Είναι σημαντικό, λοιπόν, να διακρίνουμε την απλή εμφάνιση λαϊκιστικών φαινομένων —όπως αυτά που αναφέρει ο Λιάκος— από την κυριαρχία του λαϊκισμού στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο. Η κυριαρχία αυτή συνδέεται με τις ιστορικές συνθήκες ανάπτυξης των κοινωνικών δυνάμεων και με τον τρόπο και χρόνο ένταξής τους στην πολιτική. Συνεπώς, εί-

12. Βλ. Ν. Μουζέλης, 1987, ό.π., σ. 15-20.

ναι ίσως πιο χρήσιμο να ομιλεί κανείς για «λαϊκισμούς» παρά για «το λαϊκισμό».

Μια τελευταία παρατήρηση για την ιστορική εμφάνιση του λαϊκισμού αφορά τις κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού, όπου η εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων έχει οδηγήσει στη συγκρότηση πολλαπλών κοινωνικοπολιτικών χώρων, οι οποίοι αποτελούν αυτόνομες δυνάμεις, θετικά προσδιορισμένες και με σαφή ταυτότητα. Πολιτικά κινήματα όπως το οικολογικό, το γυναικείο, των ομοφυλοφίλων και το κίνημα για την αποπυρηνικοποίηση αποτελούν δείγματα μιας οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης όπου κυριαρχεί η λογική της διαφοράς και οι διαφορετικές ταυτότητες είναι αποδεκτές ή διεκδικούν νόμιμα την αναγνώριση και κατοχύρωση της διαφοράς τους, και συνεπώς είναι σχεδόν αδύνατο να υποταχθούν σε μια κυρίαρχη αντίθεση. Αυτοί οι διακριτοί κοινωνικοί και πολιτικοί πόλοι δρουν στο πολιτικό επίπεδο μέσα από αντιπαραθέσεις ή συμμαχίες βασισμένες στη συνάρθρωση ενός πολιτικού λόγου που αποδέχεται και αναγνωρίζει τη διαφορά αλλά ταυτόχρονα προσφέρει έναν κοινό παρονομαστή πολιτικής δράσης. Συνεπώς, στις κοινωνίες αυτές είναι εξαιρετικά δύσκολο να αναπτυχθεί και να επιτύχει ο λαϊκισμός, επειδή πρέπει να καταπιεστούν και να επαναπροσδιοριστούν συλλογικές ταυτότητες με ισχυρή παρουσία και κοινωνική δράση. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι σε ειδικές συνθήκες δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθούν μορφές λαϊκισμού (π.χ. Αγγλία).¹³

2. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

Στην ελληνική πολιτική σκηνή η είσοδος και ανάπτυξη του λαϊκισμού εντείνεται και σταδιακά κυριαρχεί με τη δημιουργία και άνοδο του ΠΑΣΟΚ. Η λέξη και το φαινόμενο προϋπήρχαν βέβαια του ΠΑΣΟΚ.¹⁴ Κατά τη δεκαετία του '70 ο «λαϊκισμός ει-

13. Για το λαϊκισμό στη σύγχρονη αγγλική κοινωνία και για τη σχέση του με το «θατσερισμό» βλ. Stuart Hall, «Popular-Democratic vs Authoritarian Populism: Two ways of Taking Democracy Seriously», στο συλλογικό τόμο *Marxism and Democracy*, επιμέλεια Alan Hunt, Λονδίνο 1980, σ. 157-185.

14. Βλ. Α. Λιάκος, ό.π., *passim*. Επίσης, για το λαϊκισμό στις πρώτες δε-

σβάλλει» στο πολιτικό λεξιλόγιο και χρησιμοποιείται είτε ως αναλυτική έννοια, για να κατανοηθεί η πολιτική πραγματικότητα, είτε ως αρνητικός χαρακτηρισμός, για να μειωθεί και να απορριφθεί ο αντίπαλος. Ο όρος αποδίδεται κυρίως στο ΠΑΣΟΚ από τους αντιπάλους του, το ίδιο το κόμμα πάντως ουδέποτε τον αποδέχθηκε. Ανεξάρτητα από την αρνητική έννοια του λαϊκισμού στην ελληνική πολιτική και τα αίτιά της, το ΠΑΣΟΚ χρησιμοποίησε το λαϊκισμό για να δημιουργήσει ιδιαίτερη πολιτική ταυτότητα και να κινητοποιήσει το εκλογικό σώμα. Χρησιμοποίησε τη λογική της «ισοδυναμίας» για να απλοποιήσει τον κοινωνικό χώρο και να καταργήσει τις επιμέρους διαφορές, προβάλλοντας σαν κυρίαρχη την αντίθεση μεταξύ προνομιούχων και μη προνομιούχων. Οι τελευταίοι αποτέλεσαν μια αρνητική ταυτότητα εύκολα αποδεκτή από κάθε Έλληνα. Η έγκληση των κοινωνικών υποκειμένων από το ΠΑΣΟΚ ως μη προνομιούχων διευκόλυνε την ταύτισή τους με το συλλογικό φορέα που υποστήριζε τα συμφέροντά τους απέναντι στους προνομιούχους και τον συνδεδεμένο με αυτούς καπιταλισμό και ιμπεριαλισμό. Έτσι, το ΠΑΣΟΚ ισοπέδωσε τις διαφορές αφενός μεταξύ των κοινωνικών ομάδων που μπορούσαν να αποτελούν την εκλογική του βάση, αφετέρου μέσα στο αντίπαλο στρατόπεδο, το οποίο ταυτίστηκε με τα προνόμια, την ξένη εξάρτηση, τις συντηρητικές δυνάμεις και τη Δεξιά. Η κατάργηση των διαφορών στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο επέτρεψε στο ΠΑΣΟΚ να κινητοποιήσει μεγάλα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας και να δημιουργήσει μαζικό κίνημα που λειτούργησε ως μηχανισμός «συσσωμάτωσης» των μαζών. Ο λαϊκιστικός λόγος προβλήθηκε με εξαιρετική επιτυχία από το χαρισματικό ηγέτη του κόμματος, που διατήρησε πάντα τον απόλυτο έλεγχο του κόμματος. Η ισοπεδωτική λογική του λαϊκισμού δεν επέτρεψε την αυτονόμηση της οργάνωσης, η οποία παρέμεινε παθητικός δέκτης των αποφάσεων του ιδρυτή της.¹⁵

καετίες του αιώνα βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός, 1914-17*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1990.

15. Για την αποδοχή της λαϊκιστικής λογικής από το ΠΑΣΟΚ και για τον τρόπο που ο λαϊκισμός διευκόλυνε την άνοδό του στην εξουσία βλ. C. Lyrintzis,

Η πολιτική πρακτική του ΠΑΣΟΚ ήταν αποτέλεσμα της λαϊκιστικής λογικής που υποσχόταν την ικανοποίηση των πιο αντιφατικών συμφερόντων και αιτημάτων με μοναδικό στόχο τη νίκη των «προοδευτικών» και «αριστερών» δυνάμεων επί των δυνάμεων της «συντήρησης και του σκότους». Αυτός ο τελικός στόχος παρουσιάστηκε από το ΠΑΣΟΚ ως « τρίτος δρόμος για το σοσιαλισμό », αλλά η έννοια σοσιαλισμός είχε χάσει το παραδοσιακό της περιεχόμενο και αποτελούσε ένα «σημαίνον» χωρίς «σημαινόμενα». Αποτελεί ιδιότητα του λαϊκισμού να ενσωματώνει έννοιες από άλλους λόγους αλλάζοντας το περιεχόμενό τους και υποτάσσοντάς τες στη δική του λογική. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο τελικός στόχος δεν είναι να εφαρμοστεί ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα, αλλά να απαλλαγεί η κοινωνία από την αιτία των «κακών» και, στη συνέχεια, να αποκλειστούν με κάθε τρόπο από την εξουσία οι αντίπαλες δυνάμεις (της «συντήρησης» και του «σκότους»). Η λαϊκιστική λογική μετατρέπει την εξουσία σε αυτοσκοπό και επιτρέπει τη λανθάνουσα αποδοχή του αξιώματος «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα». Αυτό συμβαίνει επειδή ο λαϊκισμός έχει μετατρέψει τον αντίπαλο σε εχθρό, ταυτίζοντάς τον με κάθε πρόβλημα που παρουσιάζεται στην κοινωνία. Ταυτόχρονα, στην προσπάθειά του να φανεί συνεπής στη λαϊκιστική λογική που υπόσχεται τα πάντα, ο φορέας που την υιοθετεί προβαίνει σε παροχές που νομιμοποιούν κάθε συντεχνιακό αίτημα και παρουσιάζουν το κράτος σαν κοινό ταμείο από το οποίο κάθε ομάδα μπορεί νόμιμα να διεκδικεί το μερίδιό της.

Η εφαρμογή της λαϊκιστικής λογικής από το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν βέβαια τυχαίο γεγονός άσχετο του κοινωνικού περιβάλλοντος στο οποίο αναπτύχθηκε. Μπορεί ο λαϊκισμός να οδηγεί συχνά σε εκλογική επιτυχία, δεν είναι όμως εύκολο να αναπτυχθεί σε κάθε κοινωνία. Σε ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση, πρέπει να σημειωθεί ότι η επιβίωση μεγάλου ποσοστού αυτοα-

Between Socialism and Populism: The Rise of the Panhellenic Socialist Movement, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου, 1983. Για το ρόλο και τη σημασία της οργάνωσης κατά την πορεία ανάπτυξης του ΠΑΣΟΚ βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

πασχολουμένων (οι οποίοι όμως συχνά εμπλέκονται και σε σχέσεις εξαρτημένης εργασίας), η διατήρηση σημαντικού αγροτικού τομέα, ο σοβαρός ρόλος της παραοικονομίας, ο κυρίαρχος οικονομικός και κοινωνικός ρόλος του κράτους και του δημόσιου τομέα, η ισχνή παρουσία της βιομηχανικής εργατικής τάξης δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για να αναπτυχθεί ο λαϊκισμός και να επιτύχει. Η παρουσία μιας πολυπληθούς μικροαστικής τάξης, η οποία περιλαμβάνει διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και κυριαρχείται από το αποκληθέν «πολυσθενές» κοινωνικό υποκείμενο,¹⁶ αποτελεί ίσως το κλειδί για την κατανόηση του ελληνικού λαϊκισμού. Η «πολυσθένεια», βέβαια, δεν οδηγεί αναγκαστικά σε λαϊκισμό. Στη μεταδικτατορική Ελλάδα τα νεοσύστατα και ανασφαλή μικροαστικά στρώματα αισθάνονται έντονα τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης (διεθνούς και εσωτερικής) και την απειλή της ανάπτυξης και του εξορθολογισμού του καπιταλισμού στο πλαίσιο της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Η πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '70 και '80 αποτελεί ένα βασικό στοιχείο για την κατανόηση της επιτυχίας του λόγου του ΠΑΣΟΚ και του τρόπου πρόσληψής του από την ελληνική κοινωνία (βλ. Ν. Δεμερτζής στον ίδιο τόμο). Τα αιτήματα για προστασία συγκεκριμένων ομάδων και συμφερόντων πολλαπλασιάζονται, και το ΠΑΣΟΚ προβάλλει ως εγγυητής των κάθε λογής αιτημάτων και συμφερόντων. Το αίτημα της αλλαγής συνδυάστηκε με την προσδοκία ικανοποίησης κάθε ομάδας, και με την τιμωρία όσων παρουσιάστηκαν ως εχθροί του λαού. Έχοντας υποσχεθεί τα πάντα, το ΠΑΣΟΚ βρέθηκε μεν στην κυβέρνηση αλλά είχε να αντιμετωπίσει πλήθος αντιφατικά και συχνά παράλογα αιτήματα, τα οποία θα έπρεπε είτε πραγματικά είτε συμβολικά να τα ικανοποιήσει (βλ. Π. Καζάκος στον ίδιο τόμο). Το αποτέλεσμα ήταν η συγκεχυμένη και αντιφατική πολιτική και η χρηματοδότηση των παροχών με ξένα χρήματα. Η πολιτική του ΠΑΣΟΚ ενίσχυσε το φαινόμενο του Έλληνα μικροαστού που ασχολείται με τα πάντα και με τίποτε, ριζοσπαστικοποιείται χωρίς να είναι ριζοσπάστης και από χουντικός δηλώνει εύ-

16. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 147-169.

κολα αριστερός. Το θέμα της ανάπτυξης και της εξέλιξης του λαϊκισμού στην Ελλάδα δεν έχει κλείσει. Απαιτείται αρκετή μελέτη ακόμη τόσο των αιτίων του φαινομένου όσο και των επιπτώσεών του.¹⁷

3. ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΥΠΟΣ

Στο σημείο αυτό αξίζει να δούμε την έκφραση και τις επιπτώσεις του λαϊκισμού σε ένα χώρο ιδιαίτερα ευαίσθητο και σημαντικό, το χώρο του τύπου. Μια γρήγορη ματιά στον ελληνικό τύπο αρκεί για να δείξει την αναπαραγωγή της λαϊκιστικής λογικής μέσα από τον τρόπο παρουσίασης των ειδήσεων και γενικότερα μέσα από την αναπαράσταση της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Τα στοιχεία που προέκυψαν από μια πρώτη καταγραφή των τίτλων και υποτίτλων των ημερήσιων αθηναϊκών εφημερίδων κατά τη διάρκεια των προεκλογικών περιόδων του Ιουνίου και Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1989 δείχνουν ότι ο τύπος υιοθετεί και προβάλλει τη λαϊκιστική λογική που υπεραπλοποιεί τον κοινωνικό και πολιτικό χώρο, προσωποποιεί την πολιτική και ανάγει όλα τα προβλήματα και τις αντιθέσεις σε μια πρωταρχική αντιπαράθεση Δεξιάς-Αριστεράς, Ανδρέα-Ψηλού, έντιμων και απατεώνων. Μια επιλεκτική παρουσίαση τίτλων και υποτίτλων είναι ενδεικτική του λαϊκισμού στον τύπο.

17. Μια απόπειρα ανάλυσης του ελληνικού λαϊκισμού μέσα από την προσέγγιση του πολιτικού Λόγου αποτελεί το άρθρο του Μ. Σπουρδαλάκη, «Ελληνικός λαϊκισμός και κρατικός αυταρχισμός», στο συλλογικό τόμο *Λαϊκισμός και Πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 56-76. Μια προσπάθεια να συνδεθεί ο πολιτικός Λόγος με τις κοινωνικές δυνάμεις και τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα αποτελεί το άρθρο του Α. Πανταζόπουλου, «Σχεδιάγραμμα για τον πασοκικό λαϊκισμό», *Πολίτης*, 104, Απρίλιος 1990, σ. 22-35. Για την έκφραση του λαϊκισμού στο τοπικό επίπεδο βλ. την ανάλυση του Ε. Παπαταξιάρχη, «Πολιτική και Αγροτικός Σχηματισμός στην Ελληνική Κοινωνία», στον υπό έκδοση τόμο, *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, Παπαζήσης, Αθήνα. Μια ενδιαφέρουσα αλλά ελλειπής προσπάθεια σύνδεσης του ελληνικού λαϊκισμού με την εξέλιξη και διαμόρφωση των κοινωνικών δυνάμεων και των συμφερόντων τους βρίσκεται στη διδακτορική διατριβή του Στ. Αλεξανδρόπουλου, *Συλλογική Δράση και Αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά την Μεταπολίτευση*, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990.

Αρχίζοντας από την *Αυριανή*, την «δημοκρατικότερη και τιμιότερη εφημερίδα», την «εφημερίδα που γκρέμισε τον Καραμανλισμό», μπορεί κανείς να ανιχνεύσει εύκολα τα στοιχεία που συγκροτούν και εκφράζουν το λαϊκισμό της και τα οποία έχουν καταγραφεί ως «αυριανισμός». Η εφημερίδα παρουσιάζει τη Δεξιά και τη Νέα Δημοκρατία σαν τους εχθρούς του λαού με χαρακτηρισμούς του είδους «Αντίδραση», «Παρακράτος», «Δεξιό Ρεβανσιστές», «Τραμπούκοι», και χρησιμοποιεί τη χαρακτηριστική φράση «Όποιος στηρίζει Μητσοτάκη είναι προδότης του λαού». Ο Μητσοτάκης χαρακτηρίζεται «προδότης», «βασιλικός», «αρχαίοστατης», σε αντίθεση με τον Ανδρέα που είναι ο μεγάλος ηγέτης, ο «Λεβέντης». Ο κυρίαρχος ρόλος που αποδίδει η εφημερίδα στον Ανδρέα Παπανδρέου φαίνεται στον τίτλο «Ανδρέα όποιος τολμήσει και μιλήσει τράβα του μια διαγραφή. Μην τους ακούς».¹⁸ Τίτλοι όπως οι παραπάνω συγκροτούν έναν πολιτικό λόγο που απευθύνεται στο (και ταυτόχρονα καταχράται το) «φαντασιακό» στοιχείο. Λέξεις όπως «προδότης», «αποστασία», «παρακράτος» και «πογκρόμ» παραπέμπουν στην υπαρξιακή κάποιας συνωμοσίας κατά των συμφερόντων του λαού και υποδηλώνουν την αναξιοπιστία και τη διεστραμμένη φύση του αντιπάλου. Ο τελευταίος δεν ορίζεται απλώς με βάση τις πολιτικές διαφορές και αντιθέσεις (αυτές σπανίως αναλύονται) αλλά με βάση ορισμένες ιδιότητες οι οποίες υποδηλώνουν τη διεστραμμένη ηθική και πολιτική ταυτότητά του. Ο αντίπαλος εί-

18. Βλ. *Αυριανή*, 31.5.89. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι οι ηγέτες της παραδοσιακής Αριστεράς χαρακτηρίζονται σαν «πουλημένοι, καπιταλιστές με κότσα και βίλες που εκμεταλλεύονται τους αγρούς Κουκουέδες». Μόνο το ΠΑΣΟΚ είναι γνήσιο λαϊκό κίνημα των μη προνομιούχων που έφερε την αλλαγή στη χώρα, γι' αυτό και έχει την υποστήριξη των «αγανακτισμένων αριστερών», γράμματα διαμαρτυρίας των οποίων δημοσιεύει συχνά η *Αυριανή*. Η πολιτική προσωποποιείται στο έπακρο και οι αντίπαλοι είναι μειωμένης ηθικής υπόστασης. Για παράδειγμα, ενώ ο Ανδρέας είναι Λεβέντης, ο Μητσοτάκης έχει κρυφή ερωμένη, ο Κούβελας εξώγαμο και ο Τζαννετάκης χτίζει πέντε πολυκατοικίες στην Κηφισιά». Το μόνο λάθος του ΠΑΣΟΚ, κατά την εφημερίδα, είναι ότι «η πολλή δημοκρατία που έδωσε η κυβέρνηση της αλλαγής, επέτρεψε στους κλέφτες της Δεξιάς να παριστάνουν τους τιμητές». Τα στοιχεία που αναφέρονται προέκυψαν από μια πρώτη έρευνα των εφημερίδων της περιόδου από 24.5.89 έως 24.6.89 και από 11.10.89 έως 10.11.89.

ναι ουσιαστικά «εχθρός». Ηθικές κατηγορίες, και συγκεκριμένα η ανηθικότητα του αντιπάλου, αποτελούν την αιχμή της κριτικής που ασκεί η εφημερίδα, κι αυτό, όπως ήδη σημειώσαμε, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα του λαϊκισμού. Η ανηθικότητα του αντιπάλου αντιδιαστέλλεται με την εντιμότητα και ακεραιότητα της παράταξης που υποστηρίζει η εφημερίδα. Η φανταστική διάσταση του λόγου της Αυριανής εμφανίζεται και στο χαρακτηρισμό του μεν Ανδρέα ως «Λεβέντη», του δε Τόμπρα ως «Παλικαριού». Υποδηλώνεται έτσι ο ιδιαίτερος «ανδρισμός» της ηγεσίας και των στελεχών του ΠΑΣΟΚ. Η ηθικοποίηση και προσωποποίηση της πολιτικής παραγνώνει τις πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις, οι οποίες μετατρέπονται σε αντιπαράθεση δύο κόσμων με διαφορετικές ηθικές και ψυχολογικές ιδιότητες. Η εκλογική αντιπαράθεση παρουσιάζεται σαν μάχη ανάμεσα στις δυνάμεις της συντήρησης, της εθνικής μειοδοσίας, της προδοσίας και της συνωμοσίας από τη μια πλευρά και τις προοδευτικές δυνάμεις της αλλαγής από την άλλη. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μητσοτάκης παρουσιάζεται σαν «αρχιπροδότης, συνεργάτης των Ναζί».

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν τη λαϊκιστική λογική που καθορίζει το λόγο της Αυριανής. Η εφημερίδα, για να εξυμνήσει το «λαό», τον οποίο εμμέσως τον ταυτίζει με το αναγνωστικό κοινό της, χρησιμοποιεί σχήματα λεκτικής οικειότητας, χαρακτηριστικότερο των οποίων είναι το εξής: «Τώρα πια όλοι ξέρουν ότι δεν μπορεί να γίνει τίποτα χωρίς τη θέληση και την έγκριση των αναγνωστών και ακροατών του συγκροτήματός μας» (Αυριανή, 7.11.89). Είναι εμφανής η προσπάθεια να δοθεί η εντύπωση ότι η εφημερίδα είναι όργανο του λαού και ότι δι' αυτής ο λαός ασκεί εξουσία. Είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος «Η Αυριανή έχει παντού αυτιά και μάτια». Πρόκειται για ένα λόγο που ικανοποιεί κάθε συνειδητή και υποσυνείδητη επιθυμία των αναγνωστών για εξουσία, και καλλιεργεί την εντύπωση ότι αποτελεί έναν τρόπο δράσης για την προάσπιση των συμφερόντων τους. Ο λόγος της Αυριανής εγκυβερνά τα πολιτικά υποκείμενα ως τους τίμιους, προοδευτικούς και καταπιεσμένους πολίτες που βρίσκονται σ' ένα σάπιο κόσμο όπου όλοι κλέβουν. Η εφημερίδα αντιπροσωπεύει έναν κόσμο όπου δεν υπάρχει κλεψιά

και ατιμία. Ακόμη κι όταν αποκαλύπτεται κάποιο σκάνδαλο της παράταξης που υποστηρίζει —όπως η υπόθεση Κοσκωτά—, πρόκειται για σκευωρία και συνωμοσία των δυνάμεων του σκότους και της συντήρησης. Η λογική κατάληξη του λαϊκισμού της Αυριανής φαίνεται στην αντίδραση της εφημερίδας στο σχηματισμό της οικομενικής κυβέρνησης, την οποία χαρακτήρισε «τραγικό λάθος». Κατά την Αυριανή, «δεν έπρεπε το ΠΑΣΟΚ να συνεργαστεί με τη Δεξιά», προφανώς διότι αυτή η συνεργασία υπονόμει τη λαϊκιστική λογική που υπηρετεί η ίδια (Αυριανή, 22.11.89).

Παρόμοια λαϊκιστική τακτική ακολουθεί και η *Επικαιρότητα*, η οποία προειδοποιεί κάθε αντίπαλο του ΠΑΣΟΚ: «Κάτω τα χέρια από τον Ανδρέα» που είναι ο «αδιαφιλονίκητος ηγέτης της αλλαγής, ο άνθρωπος που άλλαξε τον πολιτικό χάρτη της χώρας». ¹⁹ Όσοι τολμούν να αμφισβητήσουν το αλάθητο της ηγεσίας κατακεραυνώνονται με τίτλους όπως: «Τι Λαλιώτης τι Μητσοτάκης» και «Υπονομευτής ο Σημίτης». Η αλλαγή δεν ηττήθηκε αλλά προδόθηκε, ο Μητσοτάκης είναι ο «περιπλανώμενος Ιουδαίος κομμάτων και ιδεολογιών», ο δε Συνασπισμός «Βαβυλωνία». Την επιτομή του λαϊκισμού της *Επικαιρότητας* αποτέλεσε ο υπέρτιτλος που δημοσίευε κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης Τζαννετάκη: «Μην ξεχνάς, η Αλλαγή θα σαρώσει τη συναλλαγή». Σαν συναλλαγή θεωρείτο η κυβερνητική συνεργασία Νέας Δημοκρατίας και Συνασπισμού. Μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου '89, η *Επικαιρότητα* πανηγυρίζει: «Ο λαός τιμώρησε την ηγεσία του Συνασπισμού. Υποκλίνεται στον Ανδρέα ο Μητσοτάκης». Σε αντίθεση όμως με την Αυριανή, η *Επικαιρότητα* αποδέχεται την οικομενική κυβέρνηση: τη χαρακτηρίζει «κυβέρνηση εκσυγχρονισμού», τους δε υπουργούς της «υπουργούς συναίνεσης». Χαρακτηριστικός είναι και ο τίτλος της «Όχι στο λαϊκισμό και στον ελιτισμό, ναι στο διάλογο» (28.11.89). Η φραστική απάρνηση του λαϊκισμού, δεν σημαίνει βέβαια την ουσιαστική απόρριψη της λογικής του από την εφημερίδα.

19. Ταυτόχρονα, η *Επικαιρότητα* προβάλλει τη Δήμητρα Λιάνη με το δημοσίευμα «Δήμητρα: Έτσι αγάπησα τον Ανδρέα». Βλ. *Επικαιρότητα*, 29.5.89.

Τον λαϊκιστικό τρόπο παρουσίασης της πραγματικότητας δεν τον υιοθετούν μόνο η *Αυριανή* και η *Επικαιρότητα*. Ίδια λογική ακολουθούν και άλλες εφημερίδες, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Ο *Ελεύθερος Τύπος* χαρακτηρίζει τον Ανδρέα «σιδερένιο», «φαύλο», «καουμπό», «γαμπρό» και «απατεώνα». Μιλάει για «παπανδρείκο κράτος και μαύρη χούντα» και για «Σδόμα και Γόμορρα Ανδρέα» ενώ αναφέρεται στο σόι της Μιμής, που την αποκαλεί «Εθνική Μαιτρέσσα». Αντίθετα, ο *Μητσotάκης* είναι «ο Ψηλός, ο έντιμος πολιτικός», ενώ προβάλλεται ο τίτλος «Ενωμένος λαός, Κρητικός Πρωθυπουργός». Ο *Ελεύθερος Τύπος* παρουσιάζει την απομάκρυνση του ΠΑΣΟΚ από την εξουσία σαν ήττα του «κακού» και επαρκή όρο για τη σωτηρία της χώρας από όλα της τα προβλήματα. Χαρακτηριστικοί είναι οι τίτλοι: «*Εήλωμα του ΠΑΣΟΚ*», «*Έσπασε το απόστημα*», «*Μαφιόζικο χρήμα ξέπλενε το ΠΑΣΟΚ*», «*Πασοκικό παρακράτος*». Η *Αριστερά* παρουσιάζεται σαν πιθανό δεκανίκι του ΠΑΣΟΚ που «εξακολουθεί το φλερτ με τον διεφθαρμένο». Χαρακτηριστικές φράσεις που δείχνουν τη λαϊκιστική λογική της εφημερίδας: «*Σαπίσαμε 8 χρόνια με το ΠΑΣΟΚ*» (8.6.89), «*Πράσινο παρακράτος πίσω από τον ΕΛΑ*», «*Πορεία πλήρους εκφασισμού*» (15.11.89). Οι τίτλοι, πέρα από το ότι αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα «κιτρινισμού» στον τύπο (βλ. παρακάτω), αποβλέπουν στη συγκρότηση μιας απλοποιημένης διπολικής πραγματικότητας κυριαρχούμενης από την αντιπαράθεση του «φαύλου» ή «σάπιου» ΠΑΣΟΚ με την «έντιμη» Νέα Δημοκρατία. Στο ίδιο κλίμα εναρμονίζεται και το *Έθνος*, που μιλάει για «πράσινο φασισμό, εκφασισμό και φασιστοποίηση».²⁰ Η *Απογευματινή* παρουσιάζει τον Ανδρέα Παπανδρέου σαν «ψεύτη, κλέφτη, μοιχό και δόλιο» που «δικαίωσε τους ψυ-

20. Η πολιτική του ΠΑΣΟΚ παρουσιάζεται με τίτλους όπως «*Το μεγάλο λάδωμα*», «*Ίντριγκες, έρωτες και τράκες*», «*Ισχύς μου η αγάπη της Μιμής*», «*Από το '84 ο Ανδρέας χωρίς τη Μάγκυ στο κρεβάτι*» και «*Πέφτει ο Φαύλος*». Οι τίτλοι αυτοί, παρότι μπορεί να βρεθούν σε οποιαδήποτε «κίτρινη» εφημερίδα (και όντως, υπάρχουν ίδιοι ή ανάλογοι τίτλοι σε άλλες ελληνικές εφημερίδες), έχουν ιδιαίτερη σημασία διότι ενισχύουν τη λαϊκιστική διχαστική λογική μειώνοντας την ηθική στάθμη και το κοινωνικό ανάστημα των αντιπάλων, η ηθική πτώση των οποίων τονίζει τα αντίστοιχα προτερήματα των ημετέρων.

χίατρους» (*Απογευματινή*, 26.10.89). Αξίζει να σημειωθεί ότι τόσο το *Έθνος* όσο και ο *Ελεύθερος Τύπος* παρουσιάζουν τη διακυβέρνηση από το ΠΑΣΟΚ σαν φασιστική ή σαν πορεία εκφασισμού, αποδίδοντας στο ΠΑΣΟΚ χαρακτηρισμούς που παραδοσιακά επεφύλασσε η *Αριστερά* για τη *Δεξιά*. Δεν είναι τυχαίο που και η *Αυριανή* χαρακτηρίζει τη Νέα Δημοκρατία «φασιστική», της αρκεί δε η κυβέρνηση Τζαννετάκη για να απαιτήσει «να φύγει το φασισταριό από τον κρατικό μηχανισμό» (22.11.89).

Οι αναφορές ορισμένων εφημερίδων στις «φασιστικές διαστάσεις» της πολιτικής παρουσίας του ΠΑΣΟΚ και ο αντίστοιχος χαρακτηρισμός των αντιπάλων του ΠΑΣΟΚ από την *Αυριανή* μας φέρνουν στο θέμα των αυταρχικών-φασιστικών στοιχείων που περιέχει ο λόγος της τελευταίας, και τα οποία τον διαφοροποιούν από το λόγο των άλλων εφημερίδων. Η ύπαρξη φασιστικών, σοβινιστικών και ρατσιστικών στοιχείων στον πολιτικό λόγο της *Αυριανής* έχει μελετηθεί αλλού.²¹ Ανεξαρτήτως όμως της ύπαρξής τους και της σημασίας τους, πρέπει να γίνει σαφής διάκριση μεταξύ λαϊκισμού και φασισμού. Ο φασισμός μπορεί να ενυπάρχει και να συμβαδίζει με έναν λαϊκιστικό λόγο, χαρακτηρίζεται όμως από ολοκληρωτικό τρόπο αντίληψης της κοινωνίας και από τη συνακόλουθη συστηματική προσπάθεια ισοπέδωσης και υποταγής του κοινωνικού πεδίου σε μια αυταρχική πολιτική ηγεσία. Είναι γεγονός ότι ο λαϊκισμός μπορεί να διευκολύνει την ανάπτυξη φασιστικών στοιχείων και τάσεων, αλλά σε κάθε περίπτωση πρόκειται για δυο διακριτές έννοιες. Η *Αυριανή* διαφέρει από τις άλλες εφημερίδες που υιοθετούν το λαϊκισμό επειδή ενσωματώνει στον πολιτικό της λόγο ρατσιστικά και σοβινιστικά στοιχεία που υποδαυλίζουν την έχθρα για όλες τις μειονότητες και καλλιεργούν κλίμα φανατικού εθνικισμού.

Μια άλλη απαραίτητη διευκρίνιση που πρέπει να γίνει κατά τη μελέτη του λαϊκισμού στον τύπο αφορά τις έννοιες «κίτρινος τύπος» και «προπαγάνδα». Ο κίτρινος τύπος υπάρχει ανεξαρτήτως του λαϊκισμού και χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια μέρους του τύπου να προβάλλει για κυκλοφοριακούς λόγους εντυπωσιακές ιστορίες για εγκλήματα, διαφθορά, σεξ και την προ-

21. Βλ. Α. Παπάνθιμος, *Αυριανισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1989.

σωπική ζωή επώνυμων ατόμων, δημοσιεύοντας ταυτόχρονα αισθησιακές φωτογραφίες και προκλητικούς τίτλους. Είναι προφανές ότι αυτό το — διεθνές — φαινόμενο δεν έχει άμεση σχέση με το λαϊκισμό, όπως δεν έχει και η προπαγάνδα και η δημαγωγία, οι οποίες μπορεί να γίνονται ασχέτως του αν συνδυάζονται ή όχι με λαϊκιστικό λόγο. Ανάλογα στοιχεία αυτών που εκθέσαμε παραπάνω μπορεί να βρεθούν και σε άλλες εφημερίδες. Βέβαια, ο λαϊκισμός δεν εμφανίζεται με την ίδια ένταση και συχνότητα σε όλες τις εφημερίδες, και φυσικά υπάρχουν έντυπα όπου ο λαϊκιστικός λόγος είναι είτε περιθωριακός είτε ανύπαρκτος. Το σημαντικό στα παραπάνω δημοσιεύματα δεν είναι το περιεχόμενο, το οποίο μπορεί και να είναι αληθινό, αλλά ο τρόπος με τον οποίο γράφεται και η γενική εικόνα που δημιουργεί. Πρόκειται για την εικόνα ενός κόσμου διαιρεμένου σε καλούς και κακούς οι οποίοι ζωγραφίζονται με έντονα χρώματα και επιστρατεύονται όλα τα μέσα για να τονιστεί η εικόνα της αντιπαράθεσης μεταξύ δύο κόσμων, μεταξύ του φωτός και του σκότους. Αυτό ακριβώς, το στοιχείο και η συνακόλουθη υπεραπλοποίηση του κοινωνικού και πολιτικού χώρου αναδεικνύει τη λαϊκιστική λογική στον τύπο, ή, με άλλα λόγια, αποκαλύπτει την επιρροή του λαϊκισμού σ' αυτόν.

Ο τύπος, όμως, δεν είναι ο μοναδικός χώρος όπου εντοπίζονται λαϊκιστικές πρακτικές. Ο λαϊκισμός διαπερνά όλη την κοινωνία και επηρεάζει όλες τις πλευρές της κοινωνικής και πολιτικής δράσης. Ο λαϊκιστικός λόγος μορφώνει την κοινωνία διαμορφώνοντας συγκεκριμένες κοινωνικές στάσεις, με κυριότερο παράδειγμα την παρουσίαση όλων των συντεχνιακών αιτημάτων ως δικαιών και νομίμων διεκδικήσεων του λαού. Και τούτο συμβαίνει επειδή η παρουσίαση της κοινωνίας ως διαιρεμένης μεταξύ του λαού και των αντιπάλων του διευκολύνει, εάν δεν επιβάλλει, την ταύτιση κάθε κοινωνικής ομάδας με το λαό, και κατά συνέπεια νομιμοποιεί την προβολή κάθε είδους αιτήματος ως δίκαιου «λαϊκού αιτήματος». Ενισχύονται έτσι τα κάθε λογής συντεχνιακά αιτήματα, ανεξάρτητα από τη δυνατότητα ή τη σκοπιμότητα ικανοποίησής τους. Η κάθε ομάδα και το κάθε οργανωμένο συμφέρον είναι τμήμα του λαού, άρα διεκδικεί την ι-

κανοποίηση των συμφερόντων του από κάποιο πρόσωπο κατεστημένο, από το κράτος ή τους προνομιούχους. Επιπλέον, και αυτό είναι το σημαντικότερο, δημιουργούνται έτσι ορισμένα στερεότυπα και αξίες που συνήθως ουδείς τολμά να τα αμφισβητήσει. Αποτέλεσμα του λαϊκιστικού λόγου, λόγου χάρη, πρέπει να θεωρηθεί η θέση ότι «οι εργαζόμενοι δεν έχουν καμιά ευθύνη για την οικονομική κρίση», ή ότι «το κράτος είναι ένα κοινό ταμείο από το οποίο ο καθένας μπορεί να διεκδικεί και να αποσπά όσο το δυνατόν περισσότερα». Τέλος, στο βαθμό που όλα γίνονται στο όνομα του λαού, τεκμαίρεται ότι όλα επιτρέπονται και είναι σχεδόν αδύνατο να αρθρωθεί ένας λόγος που θα πρόβαλλε αντιρρήσεις στις νομιζόμενες ως λαϊκές απαιτήσεις. Αυτό σημαίνει ότι είναι πρακτικά αδύνατο να ειπωθεί ποιος κερδίζει και ποιος χάνει από τις πολιτικές επιλογές, δεδομένου ότι η κυρίαρχη αντιπαράθεση λαού-κράτους ή προνομιούχων απαγορεύει την καταπίεση ή τη μη ικανοποίηση μιας ομάδας που θα μπορούσε να αυτοπροσδιορίζεται ως τμήμα των λαϊκών δυνάμεων.

Φαίνεται ότι ο λαϊκισμός αποτελεί φαινόμενο που προκαλεί τη μίμηση. Κατά την περίοδο που βρισκόταν στην αντιπολίτευση η Νέα Δημοκρατία υιοθέτησε συχνά έναν λαϊκιστικό λόγο, στην προσπάθειά της να αντιπαρατεθεί στο λόγο του ΠΑΣΟΚ. Έτσι το ΠΑΣΟΚ παρουσιάστηκε ως η αποκλειστική αιτία όλων των προβλημάτων και η Νέα Δημοκρατία ως η απελευθερωτική δύναμη που θα έσωζε τον τόπο από την τυραννία του ΠΑΣΟΚ. Το στοιχείο της υπερβολής έγινε κοινός τόπος στον πολιτικό λόγο των δύο κομμάτων και συνοδευόταν από εύκολες υποσχέσεις, χαρακτηριστικά δείγματα των οποίων είναι τα φτηνότερα αυτοκίνητα που υποσχέθηκε η Νέα Δημοκρατία το 1985 και οι υποσχέσεις του ΠΑΣΟΚ για εξορθολογισμό του δημόσιου τομέα. Το σημαντικότερο, όμως, είναι η άρνηση της Νέας Δημοκρατίας να προσδιορίσει την οικονομική πολιτική που θα ακολουθούσε για να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση και, κυρίως, η άρνησή της να προσδιορίσει το κόστος αυτής της πολιτικής καθώς και το ποιος θα χάσει και ποιος θα κερδίσει εξαιτίας της. Οι περίφημες «νέες ιδέες» δεν ήταν τίποτε άλλο παρά μια επιτυχής δικαιολογία για την απουσία συγκεκριμένων προτάσεων. Η στάση αυτή αποτελεί γνώρισμα της λαϊκιστικής τακτικής. Απο-

μένει να εξακριβωθεί κατά πόσον η Νέα Δημοκρατία θα ακολουθήσει και ως κυβέρνηση στρατηγική αντίστοιχη εκείνης του ΠΑΣΟΚ επιδιώκοντας και αυτή να διατηρήσει τον «εχθρό» έξω από την εξουσία.

Η αποδοχή του λαϊκισμού από τις πολιτικές δυνάμεις σημαίνει ότι σταδιακά η κοινωνία διαποτίζεται από τον λαϊκιστικό λόγο, που επιτρέπει τα πάντα, υποστηρίζει τους πάντες, ικανοποιεί (τουλάχιστον λεκτικά) όλα τα αιτήματα και παρουσιάζει μια υπεραπλοποιημένη εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας. Το πλαίσιο αυτό δημιουργεί πρόσφορο έδαφος στο πολιτικό επίπεδο για να αναπτυχθεί ο πατερναλισμός, η παθητικότητα, η κοινωνική αδιαφορία και τελικά η διαφθορά και η αισχροκέρδεια. Τέτοια φαινόμενα συνόδευσαν την έξαρση του λαϊκισμού στην Ελλάδα, ο οποίος νομιμοποίησε την άποψη ότι «όλοι δικαιούνται να κάνουν ένα μικρό δώρο στον εαυτό τους». Όταν κυρίαρχη δύναμη είναι ο λαός, για τον οποίο τα πάντα επιτρέπονται, ενώ όλες οι άλλες διαφορές έχουν ισοπεδωθεί, είναι ιδιαίτερα εύκολο να επικρατήσει η στάση «όλα επιτρέπονται», «όλοι κλέβουν», «όλα το ίδιο είναι». Η εντυπωσιακή δύναμη αυτής της λογικής βρίσκεται στο γεγονός ότι είναι σε θέση να χρησιμοποιεί το λόγο ανάλογα με τα συμφέροντά της, έστω και αν αυτό γίνεται με τη διαστροφή ή την πλήρη αλλαγή του νοήματος γνωστών όρων και λέξεων. Πρόκειται, για παράδειγμα, για το μετασχηματισμό της συνεργασίας της Νέας Δημοκρατίας με το Συνασπισμό σε συναλλαγή, της «Αλλαγής» σε «Απαλλαγή», των τέως συντρόφων σε προδότες, των τέως προδοτών σε ανανήψαντες πιστούς, όσων ασκούν κριτική σε πουλημένους εχθρούς του λαού, των κλεφτών σε αγωνιστές του λαϊκού κινήματος, και γενικά όλων των αντιπάλων σε φασίστες και κλέφτες. Το ενδιαφέρον βέβαια, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι να μελετηθεί γιατί ένας τέτοιος λόγος γίνεται αποδεκτός και πιστευτός από σημαντικά τμήματα της κοινωνίας. Και γι' αυτό το ζήτημα χρειάζεται αρκετή έρευνα ακόμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- CANOVAN M. (1981), *Populism*, Harcourt Brace, Νέα Υόρκη.
 COHN N. (1970), *The Pursuit of the Millenium*, Paladin, Λονδίνο.
 LACLAU E. (1983), *Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία, Σύγχρονα Θέματα*, Αθήνα.
 LACLAU E. και MOUFFE C. (1985), *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, Λονδίνο.
 ΔΙΑΚΟΣ Α. (1989), «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά*, Ιούνιος 1989, τ. 10, σ. 13-28.
 ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ. (1989), *Η απάρνηση του πολιτικού*, Οδυσσέας, Αθήνα.
 LYRINTZIS C. (1987), «The Power of Populism: The Case of Greece», *European Journal of Political Research*, 15, 1987, σ. 667-686.
 ΜΟΥΖΕΛΗΣ Ν. (1987), *Κοινοβουλευτισμός και εκδιомηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα.
 ΜΟΥΖΕΛΗΣ Ν., ΛΙΠΟΒΑΤΣ Θ., ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ Μ. (1989), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα.
 ΠΑΠΑΝΘΙΜΟΣ Α. (1989), *Αυριανισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα.
 ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ. (1986), *Κράτος, κοινωνία, εργασία*, Θεμέλιο, Αθήνα.

Ηλίας Νικολακόπουλος*

Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ**

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής ζωής, και ιδίως των εκλογικών αναμετρήσεων, στη δεκαετία του '80 ήταν η διαμόρφωση και εμπέδωση ενός σχεδόν απόλυτου τρικομματισμού, ο οποίος έφτασε στο αποκορύφωμά του στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 1989: τα τρία, κατά σειράν, μεγαλύτερα κόμματα συγκέντρωσαν αθροιστικά το 94,9% των ψήφων τον Οκτώβριο του 1981, το 96,5% στις εκλογές του 1985, το 96,6% τον Ιούνιο του 1989 και το 97,8% στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου.

Ο τρικομματισμός της δεκαετίας του '80, αλλά και ο ιδιότυπος συνδυασμός του με μια διπολική μορφή πολιτικού ανταγωνισμού¹ μεταξύ «Δεξιάς» και «Αντιδεξιάς», έχει βέβαια τις ιστορικές του ρίζες στον τρικομματισμό της τελευταίας προδικτατορικής περιόδου, όταν η παραταξιακή διαίρεση του εκλογικού σώματος σε Δεξιά, Κέντρο και Αριστερά προσέλαβε συγκεκριμένη κομματική έκφραση και για τους τρεις επιμέρους πολιτι-

* Ερευνητής στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, επ. καθηγητής στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσης που έγινε στο συνέδριο της ΕΕΠΕ. Γι' αυτό και παραμένει αυστηρά στο προσδιορισμένο χρονικό πλαίσιο, χωρίς καμιά απολύτως αναφορά στις επόμενες εκλογές της 8ης Απριλίου 1990. Ορισμένες από τις σκέψεις που αναπτύσσονται παρουσιάστηκαν, σε πρώτη μορφή, σε δύο άρθρα που δημοσιεύτηκαν στα *Νέα*, στις 23.10.1989 και στις 22.11.1989.

1. Βλ. G. Th. Mavrogordatos, *Rise of the Green Sun: The Greek Election of 1981*, Λονδίνο 1983 και του ίδιου «The Emerging Party System», στο *Greece in the 1980s*, R. Clogg (επιμ.), Λονδίνο 1983, σ. 70-91.

κούς χώρους, με τη δημιουργία της Ένωσης Κέντρου (Ε.Κ.). Την ίδια εποχή εξάλλου άρχισε να αναδεικνύεται ως καθοριστικό και μόνιμο στοιχείο της πολιτικής ζωής ο συνδυασμός του τριχοματισμού με τον διπολικό ανταγωνισμό μεταξύ Δεξιάς και «δημοκρατικών δυνάμεων» (σύμφωνα με την ορολογία της εποχής), διαίρεση άμεσα συνυφασμένη με τη μόνη ορατή δυνατότητα κυβερνητικής εναλλαγής.

Η αντίθεση «Δεξιά/Αντιδεξιά» —με όση, ενδεχομένως, ασάφεια είχαν οι έννοιες αυτές στις αρχές της δεκαετίας του '60— αποτελούσε μια νέα μορφή διπολικού ανταγωνισμού, η οποία μόνον εν σπέρματι υπήρχε κατά την προηγούμενη δεκαετία (π.χ. εκλογές 1956). Καίριο χαρακτηριστικό της ήταν ότι μετατόπιζε σημαντικά το κρίσιμο, πολιτικά και εκλογικά, διαπαρταξιακό σύνορο, σε σύγκριση με την κυρίαρχη κατά την πρώτη μετεμφυλιοπολεμική περίοδο αντίθεση μεταξύ «εθνικοφρόνων» και «μη εθνικοφρόνων».

Οι διαχωρισμοί «εθνικόφρονες - μη εθνικόφρονες» και «Δεξιά-Αντιδεξιά», ανεξαρτήτως των πολλών κοινών σημείων τους, συνιστούσαν δύο σαφώς διαφορετικούς τρόπους συνάρθρωσης των κληρονομημένων αντιθέσεων του παρελθόντος, οι οποίες είχαν αποτελέσει τη βάση για τη διαμόρφωση, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, της τριπαρταξιακής διαίρεσης των πολιτικών δυνάμεων σε Δεξιά, Κέντρο και Αριστερά.² Η κρίσιμη, από εκλογική άποψη, διαφορά τους ήταν ότι η δεξιά δεν κάλυπτε το σύνολο αλλά μόνον ένα τμήμα (φυσικά το μεγαλύτερο) του κόσμου των «εθνικοφρόνων» (με εντελώς περιθωριακές προσχωρήσεις από τον κόσμο των «μη εθνικοφρόνων»). Αντίθετα, ο όρος «δημοκρατικές δυνάμεις», εκτός του κόσμου των «μη εθνικοφρόνων» περιλάμβανε και όλους εκείνους που, για διάφορους λόγους, βρέθηκαν σε αντίθεση με τον συγκεκριμένο τρόπο δόμησης του κράτους των νικητών του Εμφυλίου, κατά τη δεκαετία του '50, ανεξαρτήτως της συγκεκριμένης θέσης που είχαν πάρει (οι ίδιοι ή οι οικογένειές τους) στις εμφύλιες συγκρούσεις της δεκαετίας

2. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα 1985, ιδιαίτερα σ. 65 κ.ε., και G.Th. Mavrogordatos, *ό.π.*

του '40. Με την έννοια αυτή, οι (εσκαμμένα ασαφώς οριζόμενες) «δημοκρατικές δυνάμεις» είχαν αναμφισβήτητη πλειοψηφική δυναμική, την οποία κατά κανένα τρόπο δεν διέθετε ο περιθωριοποιημένος κόσμος των «μη εθνικοφρόνων».

Η μετατόπιση ως προς τη μορφή του διπολικού ανταγωνισμού και η ανάδειξη ως κρίσιμης διαίρεσης της αντίθεσης «Δεξιά-Αντιδεξιά» άρχισε να γίνεται κυρίαρχη ιδίως μετά τις εκλογές του 1961,³ βρήκε όμως την κορυφαία της έκφραση —τόσο σε ηγετικό όσο και σε μαζικό επίπεδο— στην κρίση του 1965.⁴ Το γεγονός αυτό καθιστά τα «Ιουλιανά» προνομιούχο σημείο αναφοράς για όλες τις αντίστοιχες μεταγενέστερες διπολικές συγκρούσεις, οι οποίες θα παρουσιαστούν πραγματικά ή θα κατασκευαστούν θεατρικά μετά την πτώση της δικτατορίας. Η συμβολική φόρτιση και η πολιτική σημασία που αποκτούσαν, από το 1974 και μετά, οι αναφορές στον διπολικό ανταγωνισμό «Δεξιά-Αντιδεξιά», όπως αυτός είχε μορφοποιηθεί κατά την τελευταία προδικτατορική περίοδο, αυξανόταν επίσης λόγω της χρονικής πλέον απομάκρυνσης από τις κρίσιμες διαιρετικές τομές του αιώτερου παρελθόντος (Εθνικός Διχασμός και εμφύλιος πόλεμος) και κυρίως λόγω της πολιτικής αποδυνάμωσής τους από την ίδια τη διαδικασία της μεταπολίτευσης του 1974 (κατάργηση της μοναρχίας, νομιμοποίηση του ΚΚΕ κλπ.).

Η χρήση επομένως της ιστορίας ως σταθεροποιητικού παράγοντα των κομματικών και παραταξιακών ταυτίσεων μετά τη δικτατορία, για να λειτουργήσει αποτελεσματικά, δεν μπορούσε να έχει πλέον ως άμεσα σημεία αναφοράς τις ίδιες τις ιστορικές καταβολές κάθε πολιτικής παράταξης. Έπρεπε, λοιπόν, να συμπυκνωθεί, μέσω της επιλεκτικής και διφορούμενης συγχώνευσης των διαιρέσεων του παρελθόντος, σε ένα απλοποιημένο

3. Είναι χαρακτηριστική, για τη μετατόπιση αυτή του διαπαρταξιακού συνόρου, μια δήλωση του Σοφ. Βενιζέλου στις 20 Ιανουαρίου 1962: «Δεν δεχόμεθα, υπό τας συνθήκας τας οποίας δημιουργήσατε, να είμεθα συνάδελφοι εν εθνικοφροσύνη μαζί σας» (*Ελευθερία*, 21.1.1962).

4. Για την προσέγγιση των «Ιουλιανών» με αυτήν την οπτική βλ. Σ. Αλεξανδρόπουλος, *Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Πάντειον Πανεπιστήμιο, 1990, και Χ. Βερναρδάκης-Γ. Μαυρής, «Ιουλιανά 1965: Ο "Ελληνικός Μάης"», *Θέσεις*, τεύχ. 26, Ιαν.-Μάρτ. 1989, σ. 57-101.

σχήμα, όπως η διαίρεση «Δεξιά-Αντιδεξιά», το οποίο να μπορεί να χρησιμεύσει ως οδηγός και κριτήριο για μια, κατά το δυνατόν απλουστευμένη, εκλογική επιλογή. Η διαδικασία αυτή αποκτούσε ιδιαίτερη βαρύτητα για το ΠΑΣΟΚ, αφού ήταν το μόνο από τα τρία μεγάλα κόμματα το οποίο εκαλείτο να ενοποιήσει μια εξαιρετικά ανομοιογενή, ως προς την ιστορική και πολιτική της προέλευση, εκλογική βάση (εξ ου και το ιδεολογικό σχήμα της συγχώνευσης των τριών γενεών, της Αντίστασης, του Ανένδοτου και του Αντιδικτατορικού Αγώνα).⁵ Γι' αυτό και η σταθεροποίηση του μεταδικτατορικού τρικομματισμού, —έπειτα από μια περίοδο σημαντικών ανακατατάξεων και έντονης εκλογικής ρευστότητας κατά τα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια— συνδυάστηκε αρκετά συχνά με συνεχείς αναφορές στη δεκαετία του '60, οι οποίες έδιναν έντονα παρελθοντολογική όψη στον σύγχρονο κομματικό ανταγωνισμό.

2. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1985-89

Κορυφαίο σημείο της διαδικασίας αυτής αποτέλεσαν οι εκλογές του 1985 και ως προς τη δεσπόζουσα θεματική τους αλλά και ως προς τη διάταξη των πολιτικών δυνάμεων που κατέγραψαν.

Η κυρίαρχη διάσταση των εκλογών του 1985 ήταν ο συνδυασμός της τρικομματικής διαίρεσης του εκλογικού σώματος με μια, εντονότερη παρά ποτέ, διπολική μορφή εκλογικού ανταγωνισμού (σύγκρουση των «δύο κόσμων»). Η διπολικότητα αφορούσε φυσικά, κατά πρώτο λόγο, το σύστημα διακυβέρνησης, δηλαδή ποιο από τα δύο μεγάλα κόμματα θα συγκεντρώνει αυτοδύναμη πλειοψηφία.⁶ Παράλληλα, όμως, το κρισιμότερο ίσως

5. Το σχήμα αυτό δεν υπήρχε στις πρώτες θεωρητικές και πολιτικές επεξεργασίες του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1974-77. Αρχίζει να κάνει την εμφάνισή του στην πορεία προς τις εκλογές του 1981, όταν το ΠΑΣΟΚ φιλοδοξεί να αποτελέσει τον κύριο ενοποιητικό πόλο της «Αντιδεξιάς».

6. Το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, η πλειοψηφική λειτουργία του οποίου ενισχύθηκε με τον ν. 1516/1985, ήταν απόλυτα συνυφασμένο με το ιδιόμορφο ελληνικό κομματικό σύστημα του πολωμένου και ασύμμετρου τρικομματισμού, ο οποίος διαθέτει μία μόνον δυνατότητα κυβερνητικής εναλλαγής. Πρβλ. Η. Νικολακόπουλος, *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, Αθήνα 1989, σ. 100 κ.ε.

στοιχείο από εκλογική άποψη ήταν ότι αντανάκλασε επίσης μια σημαντική όσμωση και ρευστότητα μεταξύ των δύο (αντιδεξιών) πόλων του τρικομματισμού (ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ).

Η όσμωση μεταξύ των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ και (εν μέρει) του ΚΚΕ εσ. —στη συγκυρία των εκλογών του 1985— οδηγούσε στην αποδυνάμωση των μεταξύ τους διαφοροποιήσεων και σε αμφίδρομες επικαλύψεις, οι οποίες καθιστούσαν ασαφή τα όρια ανάμεσα στις αντίστοιχες, ιστορικά διαμορφωμένες, παραδοσιακές πολιτικές οικογένειες. Το γεγονός αυτό έτεινε να αναιρέσει μακροπρόθεσμα (αν όχι και μεσοπρόθεσμα) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούσαν την παραταξιακή ταυτότητα των δύο (αντιδεξιών) πόλων του τρικομματισμού, δημιουργώντας έτσι, σε μαζικό επίπεδο, τις προϋποθέσεις για μελλοντική σύγκλισή τους (η οποία φυσικά ήταν ενδεχόμενο να σημαίνει απλώς την απορρόφηση του ασθενέστερου από τον ισχυρότερο).

Όπως προκύπτει από εμπειρικές έρευνες της περιόδου εκείνης, περίπου η μισή εκλογική βάση της κομμουνιστικής Αριστεράς αντιμετώπιζε ευνοϊκά το ΠΑΣΟΚ, ενώ παράλληλα σημαντική μερίδα οπαδών του ΠΑΣΟΚ έκρινε θετικά το ΚΚΕ και το ΚΚΕ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κομματικές συγγένειες μεταξύ των ψηφοφόρων των διαφόρων κομμάτων. Μάιος 1985 (ποσοστό επί τοις %)

	Ψηφοφόροι Ν.Δ.	Ψηφοφόροι ΠΑΣΟΚ	Ψηφοφόροι ΚΚΕ	Ψηφοφόροι ΚΚΕ εσ.
1. Συμπάθεια για Ν.Δ. (βαθμοί 6-10)	89,4	9,9	3,2	8,8
2. Συμπάθεια για ΠΑΣΟΚ (βαθμοί 6-10)	24,6	92,3	51,1	35,3
3. Συμπάθεια για ΚΚΕ (βαθμοί 6-10)	8,7	39,6	96,4	32,4
4. Συμπάθεια για ΚΚΕ εσ. (βαθμοί 6-10)	15,5	32,4	23,1	85,3

εσ. (βλ. Πίνακα 1).⁷ Οι κομματικές συγγένειες που διαπιστώνονταν στο επίπεδο της εκλογικής βάσης, συνδυάζονταν με ένα ισχυρό (αρνητικό) ενοποιητικό στοιχείο: την απόλυτη απόρριψη της Ν.Δ. και από τους δύο (αντιδεξιούς) πόλους του τρικομματισμού (βλ. επίσης Πίνακα 1). Διαμορφωνόταν έτσι το πραγματολογικό υπόβαθρο για την εμπέδωση της σχηματικής αντίθεσης «Δεξιά-Αντιδεξιά». Η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνεται και από τη διερεύνηση όλων σχεδόν των αντίστοιχων πολιτικών παραμέτρων της εποχής εκείνης, που μετρούν την κομματική συγγένεια στο επίπεδο της κοινής γνώμης, όπως π.χ. η αξιολόγηση και δημοτικότητα των πολιτικών ηγετών.⁸

Εκτός όμως από αυτές τις διαγραφόμενες κομματικές συγγένειες, σημαντικότερο ίσως στοιχείο ήταν η σχετικά κοινή ιδεολογική συγκρότηση των δύο πολιτικών χώρων, τους οποίους κατά προνομιακό τρόπο εξέφραζαν την εποχή εκείνη το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ. Η κοινή ιδεολογική συγκρότηση, η οποία λειτουργούσε και διαφοροποιητικά ως προς τον δεξιό πόλο που εξέφραζε η Ν.Δ., είχε ως κύριους άξονες μια τριπλή αρνητική τοποθέτηση (βλ. Πίνακα 2).⁹

7. Τα στοιχεία του Πίνακα 1 προέρχονται από έρευνα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ), η οποία πραγματοποιήθηκε το Μάιο του 1985. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Ηλ. Νικολακόπουλος κ.ά., «Συγκριτική έρευνα πολιτικής κουλτούρας στις χώρες της Νότιας Ευρώπης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, καλοκαίρι 1988 (69Α), σ. 5-23, καθώς επίσης και το Παράρτημα Πινάκων, ό.π., σ. 127-158. Η σχετική ερώτηση ζητούσε από τους απαντώντες να εκφράσουν τη «συμπάθεια» που αισθάνονται για κάθε πολιτικό κόμμα χωριστά, χρησιμοποιώντας μια βαθμολογική κλίμακα από το 1 έως το 10, «όπου το 1 σημαίνει ότι δεν αισθάνεστε καμία συμπάθεια και το 10 σημαίνει ότι αισθάνεστε μεγάλη συμπάθεια».

8. Πρβλ. Θ. Μπεχράκης, Ηλ. Νικολακόπουλος, «Κομματική επιλογή και αξιολόγηση των πολιτικών: μια κρίσιμη διάσταση του εκλογικού ανταγωνισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ειδικό τεύχος, καλοκαίρι 1988 (69Α), σ. 82-125.

9. Τα στοιχεία του Πίνακα 2 προέρχονται από την ίδια έρευνα του ΕΚΚΕ, που αναφέρθηκε προηγουμένως, ό.π. (σημ. 7). Η γνώμη για την επτάχρονη δικτατορία προσεγγίστηκε αφ' ενός με μια απευθείας ερώτηση («από όσα ξέρετε ή θυμάστε για τη δικτατορία, νομίζετε ότι: α) έκανε και καλό και κακό στην Ελλάδα, β) έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα, γ) έκανε, βασικά, καλό στην Ελ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ιδεολογικές παράμετροι του κομματικού ανταγωνισμού
Μάιος 1985 (ποσοστό επί τοις %)

	Ψηφοφόροι Ν.Δ.	Ψηφοφόροι ΠΑΣΟΚ	Ψηφοφόροι ΚΚΕ	Ψηφοφόροι ΚΚΕ εσ.
I. ΓΝΩΜΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΤΑΧΡΟΝΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ				
1. «Έκανε μόνο κακό στην Ελλάδα»	25,8	73,5	85,5	91,2
2. Συμπάθεια για τον Γ. Παπαδόπουλο (βαθμοί 6-10)	39,3	5,5	0,5	0,0
II. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΥΠΕΡΔΥΝΑΜΕΩΝ				
1. Συμπάθεια για ΕΣΣΔ (βαθμοί 6-10)	15,3	49,8	89,2	29,4
2. Συμπάθεια για ΗΠΑ (βαθμοί 6-10)	68,8	21,5	7,7	8,8
III. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΟΔΟΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ				
1. Συμπάθεια για ΓΣΕΕ (βαθμοί 6-10)	50,4	78,2	79,2	58,8
2. Συμπάθεια για ΣΕΒ (βαθμοί 6-10)	38,7	12,8	1,9	5,9

α) Τη ριζική και απόλυτη αντίθεση προς την επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία, η οποία θεωρείτο ότι συμπύκνωνε, ως ακραία μορφή, τη φobia του μετεμφυλιοπολεμικού «κράτους της Δεξιάς». Η συντριπτική πλειονότητα των οπαδών του ΠΑΣΟΚ (73,5%), του ΚΚΕ (85,5%) και του ΚΚΕ εσ. (91,2%), δεν ανα-

λάδα;») και αφ' ετέρου με το βαθμό «συμπάθειας» που δήλωσαν οι ερωτώμενοι (σε μια κλίμακα από το 1 έως το 10) για τον Γ. Παπαδόπουλο, το όνομα του οποίου είχε συμπεριληφθεί σε έναν ευρύτερο κατάλογο πολιτικών προσώπων. Η αξιολόγηση των δύο υπερδυνάμεων και των εργατικών και εργοδοτικών οργανώσεων βασίζεται στα αντίστοιχα θερμομέτρα «συμπάθειας» (βαθμολογική κλίμακα από το 1 έως το 10). Πρβλ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 69 Α, σ. 138-149.

γνώριζαν καμία απολύτως θετική πτυχή στο δικτατορικό καθεστώς της περιόδου 1967-74, και θεωρούσαν πως μόνον κακό «έκανε στην Ελλάδα». Η σημασία του στοιχείου αυτού μεγάλωνε εξαιτίας της προσκόλλησης σημαντικού τμήματος της εκλογικής βάσης της Ν.Δ. σε ιδεολογικά και πολιτικά σύμβολα της παραδοσιακής Δεξιάς. Το γεγονός αυτό εκφραζόταν λόγω χάρη με επαμφοτερίζουσες, ή και σαφώς θετικές, κρίσεις για πρόσωπα και πράγματα της επτάχρονης δικτατορίας, ενώ μόνο μια σχετικά περιορισμένη μερίδα οπαδών της Ν.Δ. (25,8%) υιοθετούσε απόλυτα και κατηγορηματικά αρνητική στάση (βλ. Πίνακα 2).¹⁰

β) Ένα έντονα διαγραφόμενο αίσθημα αντιαμερικανισμού, το οποίο μάλιστα συνδυαζόταν με σχετικά ευνοϊκή αντιμετώπιση της ΕΣΣΔ. Στο σημείο αυτό, και παρά τις αναμφισβήτητες επιμέρους διαφοροποιήσεις, η σύγκλιση της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ ήταν ιδιαίτερα σαφής, αφού και οι δύο αξιολογούσαν θετικότερα την ΕΣΣΔ, σε σύγκριση με τις ΗΠΑ, ενώ εντυπωσιακή ήταν η αντιπαράθεση των δύο προς τη Ν.Δ., η οποία εμφανιζόταν ως το μόνο φιλοαμερικανικό κόμμα (βλ. Πίνακα 2). Σε μια χώρα με μακρόχρονη παράδοση πολιτικού ετεροπροσδιορισμού, η συγκριτική αξιολόγηση των δύο υπερδυνάμεων αποκτούσε τη διάσταση ενός κρίσιμου συμβολικού στοιχείου στο οποίο αποτυπωνόταν η διαφοροποίηση των «δύο κόσμων».

γ) Την πλήρη σχεδόν απόρριψη των οργανώσεων εκείνων που θα μπορούσε να θεωρηθούν εκπρόσωποι του μεγάλου (αλλά όχι μόνον αυτού) κεφαλαίου. Η εντυπωσιακά αρνητική αξιολόγηση του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών (ΣΕΒ) από το σύνολο σχεδόν των οπαδών του ΠΑΣΟΚ, του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσ. συνδυαζόταν με μια ευρύτατα διαδεδομένη «συμπάθεια» για τη ΓΣΕΕ. Και στο σημείο αυτό η διαφοροποίηση από τη Ν.Δ. ήταν σαφέστατη, παρά το γεγονός ότι και η εκλογική βάση της Ν.Δ., διαφοροποιούμενη στο σημείο αυτό από τα αντίστοιχα συντηρη-

10. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται και από την ανάλυση της δημοτικότητας την οποία απολάμβαναν, σε σημαντική μερίδα οπαδών της Ν.Δ., πρόσωπα που συμβόλιζαν το αυταρχικό παρελθόν. Βλ. Θ. Μπεχράκης, Ηλ. Νικολακόπουλος, *ό.π.*, ιδιαίτερα σ. 116-119.

τικά δυτικοευρωπαϊκά κόμματα, εξέφραζε ελαφρώς μεγαλύτερη «συμπάθεια» για τις εργατικές οργανώσεις, σε σύγκριση με τις εργοδοτικές (βλ. Πίνακα 2).

Το απλουστευτικό και αρνητικό ιδεολογικό σχήμα της αντιδικτατορικής-αντιμπερλιαστικής-αντιμονοπωλιακής ενότητας, το οποίο είχε διαμορφωθεί και προβληθεί αρχικά από το ΚΚΕ, τα πρώτα μεταδικτατορικά χρόνια, έδειχνε να έχει αποκτήσει πλέον γενικότερη αποδοχή και λειτουργούσε, στη λαϊκιστική του εκδοχή¹¹, ως συνεκτικός κρίκος ενός ευρύτατου πολιτικού χώρου, στον οποίο έτειναν να συγχωνευθούν οι δύο (αντιδεξιό) πόλοι του τριχομματισμού.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν τις εκλογές του '85 μετέβαλαν σε πολλά σημεία τη διάταξη των πολιτικών δυνάμεων και τη μορφή του εκλογικού ανταγωνισμού. Οι κυβερνητικές επιλογές της τετραετίας 1985-89, η παρατεταμένη κρίση αξιοπιστίας που τις συνόδευε και κυρίως η κορύφωσή της στη διάρκεια του τελευταίου χρόνου, λειτούργησαν ως βασικά και αποφασιστικά στοιχεία που οδήγησαν, σταδιακά, στην πολιτική απομόνωση του ΠΑΣΟΚ. Άρχισαν έτσι να διαρρηγνύονται οι δεσμοί συγγένειας που υπήρχαν μεταξύ των δύο (αντιδεξιών) πόλων του τριχομματισμού και να αποδυναμώνεται το σχήμα «Δεξιά-Αντιδεξιά», τουλάχιστον όπως είχε διαμορφωθεί στα μέσα της δεκαετίας του '80.

Παράλληλα, τόσο η Ν.Δ. όσο και η κοιμουνιστική Αριστερά άρχισαν να συνειδητοποιούν πως η ιδεολογική χρήση της ιστορίας ως σταθεροποιητικού παράγοντα των εκλογικών επιλογών λειτουργούσε πλέον ευνοϊκά μόνο για το ΠΑΣΟΚ, το οποίο είχε κατορθώσει να επιβάλει, ως κυρίαρχη εκδοχή, την περισσότερο επικερδή γι' αυτό σύνθεση των αντιθέσεων του παρελθόντος στο απλουστευτικό σχήμα «Δεξιά-Αντιδεξιά». Έτσι, ενώ π.χ. η Ν.Δ., αμέσως μετά τις εκλογές του 1985, εξακολουθούσε να ερμηνεύει το αποτέλεσμά τους χρησιμοποιώντας άμεσες αναφορές

11. Κρίσιμο στοιχείο της λαϊκιστικής ιδεολογίας είναι η χρησιμοποίηση αρνητικών σχημάτων για τη συγκρότηση, κατ' αντιπαράθεση, της έννοιας του «λαού». Πρβλ. το άρθρο του Χρ. Λυριντζή στον παρόντο τόμο και τις εκεί αναφορές.

στις διαιρέσεις του Εμφυλίου,¹² από τις αρχές του 1986 επέλεξε ως κύριο άξονα της ιδεολογικής της αναπροσαρμογής την ακύρωση της πολιτικής σημασίας των διαιρέσεων αυτών, προβάλλοντας το στόχο της «εθνικής συμφιλίωσης».

Αντίστοιχα, το ΚΚΕ, θεωρώντας ότι «η μήτρα της ΕΑΜικής αντίστασης εξαντλεί από τα πράγματα τις δυνατότητές της να στηρίξει την επιρροή του κόμματός μας τα επόμενα χρόνια», υιοθέτησε μια σταθερή πολιτική υπονόμευση του σχήματος «Δεξιά-Αντιδεξιά».¹³ Το πείραμα των δημοτικών εκλογών του 1986 στην Αθήνα, αλλά και τα διακομματικά προεδρεία συνεργασίας με τη Ν.Δ., τα οποία άρχισαν να συγκροτούνται σε αρκετούς συνδικαλιστικούς χώρους — κυρίως μεσαιών στρωμάτων —, αποτέλεσαν τις απαραίτητες κινήσεις προετοιμασίας για την ακύρωση της παγιωμένης παρατακτικής διάταξης των πολιτικών δυνάμεων, ώστε να διασφαλιστεί η αυτόνομη πολιτική παρουσία του αριστερού πόλου και να καταστούν νόμιμοι και αποδεκτοί όλοι οι δυνατοί συνδυασμοί συνεργασίας μεταξύ των τριών «πόλων» του τρικομματισμού.

Κατάληξη των μετασχηματισμών αυτών υπήρξε η διαμόρφωση ενός σχεδόν απόλυτα τριπολικού συστήματος, όχι μόνον σε ηγετικό επίπεδο αλλά και στο επίπεδο της εκλογικής βάσης. Οι κομματικές συγγένειες μεταξύ ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ που διαπιστώνονταν το 1985 είχαν εντυπωσιακά αποδυναμωθεί τέσσερα

12. Σε συνέντευξή του, δύο βδομάδες μετά τις εκλογές, στην *Καθημερινή* (16.6.85), ο Κ. Μητσοτάκης ανέφερε χαρακτηριστικά: «Σήμερα το ΠΑΣΟΚ πάει να φτιάξει ένα άλλοτυπου κατεστημένο που έρχεται σε αντίθεση με το κατεστημένο που δημιουργήθηκε μετά τον εμφύλιο πόλεμο (...) στην ουσία σήμερα οι νικημένοι του εμφυλίου πολέμου παρουσιάζονται νικητές και δημιουργούν το δικό τους κράτος, που είναι ένα πράσινο κράτος, που έχει ολοκληρωτικές τάσεις και που δεν έχει ανασχετικά, δεν σταματά ποθενά. Διότι το κράτος το παλιό, που το ονομάζουν αυτοί κράτος της Δεξιάς, εγώ λέγω το δημοκρατικό κράτος, μετά τη νίκη μας στον εμφύλιο πόλεμο, είχε όρια (...). Σήμερα αυτό το πράσινο κράτος εκφράζει στην ουσία τις ίδιες ολοκληρωτικές τάσεις που εξέφραζε το ΕΑΜ στην περίοδο της γερμανικής κατοχής ή που εξέφραζε μετά ο λεγόμενος Δημοκρατικός Στρατός».

13. Βλ. το άρθρο του Μ. Ανδρουλάκη, «Η Αριστερά σήμερα», *Ριζοσπάστης*, 16.6.1985. Πβλ. επίσης την εισήγηση του Π.Γ. στην Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ, *Ριζοσπάστης*, 20.10.1985.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κομματικές συγγένειες μεταξύ των ψηφοφόρων των διαφόρων κομμάτων. Μάιος-Οκτώβριος 1989

	Ψηφοφόροι Ν.Δ.	Ψηφοφόροι ΠΑΣΟΚ	Ψηφοφόροι Συνασπισμού
Α: ΜΑΪΟΣ 1989			
1. Συμπάθεια για Ν.Δ. (βαθμοί 6-10)	82,7	12,8	7,6
2. Συμπάθεια για ΠΑΣΟΚ (βαθμοί 6-10)	11,5	87,2	21,6
3. Συμπάθεια για ΚΚΕ (βαθμοί 6-10)	16,4	31,3	72,9
4. Συμπάθεια για ΕΑΡ (βαθμοί 6-10)	20,9	25,4	57,0
Β: ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1989			
1. Συμπάθεια για Ν.Δ. (βαθμοί 6-10)	90,0	14,8	18,4
2. Συμπάθεια για ΠΑΣΟΚ (βαθμοί 6-10)	7,5	89,0	20,0
3. Συμπάθεια για Συνασπισμό (βαθμοί 6-10)	50,7	26,1	83,1

χρόνια αργότερα, τις παραμονές των εκλογών του Ιουνίου 1989 (βλ. Πίνακα 3).¹⁴ Η πλειονότητα των οπαδών του Συνασπισμού αντιμετώπιζε πλέον τελείως αρνητικά το ΠΑΣΟΚ (το 52,4% το βαθμολογούσε με 1-4), σχεδόν εξίσου αρνητικά με τη Ν.Δ. Αντίστοιχες, αν και μικρότερης έκτασης, μεταβολές παρατηρούνται επίσης στη στάση των οπαδών του ΠΑΣΟΚ (η «συμπάθειά τους» προς το ΚΚΕ και την ΕΑΡ είχε μειωθεί), αλλά και στη στάση των οπαδών της Ν.Δ. (οι οποίοι, αν και εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν σαφώς αρνητικά τα δύο κόμματα του Συνασπι-

14. Τα στοιχεία του Πίνακα 3 προέρχονται από (αδημοσίευτες ακόμη) έρευνες του ΕΚΚΕ, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στις παραμονές των εκλογών του Ιουνίου και του Νοεμβρίου 1989. Η διατύπωση της σχετικής ερώτησης ήταν ταυτόσημη με την αντίστοιχη ερώτηση της έρευνας του 1985, βλ. παραπάνω, σημ. 7.

σμού, εντούτοις τα αξιολογούν πλέον θετικότερα απ' ό,τι το ΠΑΣΟΚ). Οι κομματικές συγγένειες που αποτυπώνονται στον Πίνακα 3 δείχνουν ότι στο διάστημα μιας τετραετίας μεταβλήθηκαν πλήρως οι όροι του πολιτικού ανταγωνισμού: το τρικομματικό σύστημα απώλεσε ένα από τα κρισιμότερα χαρακτηριστικά του, τη διπολική αντιπαράθεση «Δεξιά-Αντιδεξιά». Ταυτόχρονα όμως φανερώνουν την ύπαρξη ενός ασταθούς και μεταβατικού κομματικού συστήματος, το οποίο δεν παρείχε καμιά δυνατότητα μακροπρόθεσμων συγκλίσεων και συνεργασιών.¹⁵

Οι δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1989 ήρθαν να καταγράψουν τις κρίσιμες μεταβολές που υπέστη η διάταξη των πολιτικών δυνάμεων. Οι μεταβολές αυτές όμως παρέμειναν εγκλωβισμένες στο πλαίσιο ενός παγιωμένου και πολωμένου τρικομματικού συστήματος, το οποίο, μολονότι φαίνεται να έχει εξαντλήσει τα περιθώριά του, δεν αφήνει να διαφανούν με σαφήνεια οι προοπτικές για την υπέρβαση και τη μετεξέλιξή του.

3. Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ

Οι σημαντικότερες ανακατατάξεις, συγκριτικά με τα άλλα κόμματα, όσον αφορά τον ιστορικό προσδιορισμό και την κοινωνική σύνθεση της εκλογικής του βάσης, φαίνεται ότι σημειώθηκαν στον τρίτο (και ασθενέστερο) πόλο του τρικομματισμού, ο οποίος από τις αρχές του 1989 εκφράζεται με το Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου.

Βέβαια, ήδη από το 1981 είχε διαπιστωθεί ότι η εκλογική επιρροή του ΚΚΕ άρχιζε δειλά και σταδιακά να αποδεσμεύεται από τις διαιρετικές τομές του Εμφυλίου,¹⁶ όπως προκύπτει από τις διαφοροποιήσεις της δύναμής του, σε σύγκριση με την προηγούμενη εκλογική επιρροή του. Η ανοδική τάση που παρουσίασε

15. Το γεγονός αυτό αποκτούσε εξαιρετικά μεγάλη βαρύτητα λόγω της αλλαγής του εκλογικού νόμου και της καθιέρωσης ενός αναλογικού εκλογικού συστήματος (ν. 1847/1989).

16. Βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, «Τα εκλογικά αποτελέσματα και η επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς», στο *Οι εκλογές του 1981*, Ν. Π. Διαμαντούρος, Π. Μ. Κιτρομηλίδης, Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), Αθήνα 1984, σ. 109-125.

το ΚΚΕ στις εκλογές του 1981 — συγκεντρώνοντας το υψηλότερο μεταδικτατορικά ποσοστό του (10,93%, έναντι 9,36% το 1977) — δεν αποτέλεσε συνέπεια μιας προϋπάρχουσας δύναμης ή παράδοσης, αλλά εντοπιζόταν σε περιοχές όπου η εκλογική απήχηση της προδικτατορικής ΕΔΑ βρισκόταν σε σχετικά χαμηλά επίπεδα. Επιπλέον, το ΚΚΕ παρουσίασε ουσιαστική στασιμότητα εκεί όπου η σημαντική προδικτατορικά επιρροή της ΕΔΑ του προσέφερε θεωρητικά, μεγάλα περιθώρια για επέκταση προς το τμήμα του εκλογικού σώματος που, καταχρηστικά, χαρακτηρίζεται «ΕΑΜογενές», και το οποίο αποτελούσε έναν από τους στόχους άμεσης προτεραιότητας του ΚΚΕ την περίοδο 1977-81. Το χαρακτηριστικότερο μάλιστα παράδειγμα, το οποίο ως ένα σημείο μπορεί να θεωρηθεί προμήνυμα των μετέπειτα εξελίξεων, είναι ότι το ΚΚΕ, μέσα στο γενικό ανοδικό ρεύμα του 1981, παρουσίασε κάμψη (σε σύγκριση με το 1977) μόνον σε ορισμένους μεγάλους επαρχιακούς δήμους (Μυτιλήνη, Λάρισα, Τίρναβος, Βόλος κ.ά.), δηλαδή εκεί ακριβώς όπου διέθετε την ισχυρότερη αριθμητικά και τη συμπαγέστερη ιστορικά επιρροή του.¹⁷

Αυτές οι μεσοπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες τάσεις ενισχύθηκαν σημαντικά κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, γεγονός που φάνηκε ήδη στις Ευρωεκλογές του 1984 και αποτυπώθηκε με ιδιαίτερη ένταση στο αποτέλεσμα των εκλογών της 2ας Ιουνίου 1985. Παράλληλα οι εξελίξεις που άρχισαν να δρομολογούνται, την ίδια περίοδο, στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης — και οι οποίες στη διάρκεια του 1989 προσέλαβαν δραματικές διαστάσεις — υπονόμισαν ακόμη περισσότερο την ιστορικά διαμορφωμένη συνοχή της εκλογικής βάσης της κομμουνιστικής Αριστεράς. Ο σχηματισμός του Συνασπισμού της Αριστεράς, μολονότι σε μία εκδοχή του εξέφραζε την επανανοποίηση, έπειτα από είκοσι χρόνια, της διασπασμένης κομμουνιστικής Αριστεράς, δεν ανέτρεψε αυτές τις τάσεις: αντίθετα, όλα δείχνουν ότι τις επιτάχυνε.

Το γεγονός αυτό δεν έγινε ίσως αμέσως αντιληπτό, επειδή στις εκλογές της 18ης Ιουνίου 1989 ο Συνασπισμός παρουσίασε

17. Ό.π., σ. 120-121.

αισθητή άνοδο, σε σύγκριση με το 1985, συγκεντρώνοντας το υψηλότερο, μεταδικτατορικά, ποσοστό της κομμουνιστικής Αριστεράς: 13,12%, έναντι 11,73% (αθροιστικά) για το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσ. το 1985, 12,27% αντίστοιχα το 1981, 12,08% για το ΚΚΕ και τη Συμμαχία (αθροιστικά) το 1977 και 9,47% για την Ενωμένη Αριστερά το 1974. Η άνοδος του Συνασπισμού όμως δεν σήμαινε την απλή επάνοδο των ψηφοφόρων που είχαν εγκαταλείψει την κομμουνιστική Αριστερά κατά την προηγούμενη περίοδο, αλλά υπέκρυπτε ορισμένες σημαντικές και κρίσιμες μεταβολές. Γι' αυτό και δεν υπήρξε κατά κανέναν τρόπο ομοιόμορφη, αν συγκριθεί με τα παλαιότερα δεδομένα, λόγω χάρη μ' εκείνα του 1981, που αφορούν την εκλογική απήχηση της κομμουνιστικής Αριστεράς. Ενώ στις περισσότερες εκλογικές περιφέρειες τα ποσοστά του Συνασπισμού, τον Ιούνιο του 1989, καταγράφουν το υψηλότερο, μεταδικτατορικά, σημείο επιρροής της κομμουνιστικής Αριστεράς, σε ορισμένες άλλες, κυρίως παραδοσιακά προπύργιά της, η άνοδος του Συνασπισμού μόνον εν μέρει επέτυχε να καλύψει την πτώση της περιόδου 1981-85.¹⁸ Το χαρακτηριστικότερο ίσως στοιχείο είναι ότι στο γενικό ανοδικό (σε σύγκριση με το 1985) ρεύμα του Ιουνίου, μόνον δύο εκλογικές περιφέρειες αποτέλεσαν εξαίρεση, η οποία όμως είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική. Πρόκειται για τις δύο καλύτερες (με βάση τα δεδομένα του 1985) εκλογικές περιφέρειες της κομμουνιστικής Αριστεράς: τη Λέσβο (όπου ο Συνασπισμός συγκέντρωσε τον Ιούνιο 23,74%, έναντι 24,20% αθροιστικά για το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσ. το 1985) και τη Λευκάδα (όπου ο Συνασπισμός συγκέντρωσε τον Ιούνιο 20,60% ενώ το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσ. το 1985 είχαν αθροιστικά 22,12%).

Αν όμως η άνοδος που καταγράφη στις βουλευτικές εκλογές της 18ης Ιουνίου συγκάλυψε, ως ένα βαθμό, τις κρίσιμες τάσεις

18. Σε σύγκριση με το αθροιστικό αποτέλεσμα του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσ. το 1981, ο Συνασπισμός τον Ιούνιο του 1989 παρουσίασε άνοδο σε 44 εκλογικές περιφέρειες και πτώση σε 12 (Α' Πειραιώς, Β' Πειραιώς, Μαγνησία, Τρίκαλα, Β' Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Ζάκυνθος, Λευκάδα, Λέσβος, Σάμος, Χανιά και Ροδόπη). Πλην της Ροδόπης, πρόκειται για εκλογικές περιφέρειες όπου η προδικτατορική ΕΔΑ διέθετε σημαντική δύναμη, αισθητά ανώτερη του εθνικού μέσου όρου της.

εξέλιξης της εκλογικής επιρροής του Συνασπισμού, αυτές εκφράστηκαν με ιδιαίτερη σαφήνεια στην παραγνωρισμένη κάλπη των Ευρωεκλογών, που πραγματοποιήθηκαν την ίδια μέρα. Βέβαια, σε σύγκριση με τις βουλευτικές εκλογές, ο Συνασπισμός παρουσίασε στις Ευρωεκλογές μικρή άνοδο, συγκεντρώνοντας συνολικά το 14,30%. Η άνοδος του όμως υπήρξε εξαιρετικά περιορισμένη σε σχέση με ό,τι είχε παρατηρηθεί στο παρελθόν, και, το κυριότερο, το ποσοστό του Συνασπισμού καταγράφει το χαμηλότερο επίπεδο επιρροής της κομμουνιστικής Αριστεράς, όσον αφορά το συγκεκριμένο είδος εκλογικής αναμέτρησης.¹⁹ Η πτώση της επιρροής της, σε σύγκριση με τις Ευρωεκλογές του 1984, εντοπίζεται σχεδόν στο σύνολό της στα δύο μεγάλα αστικά συγκροτήματα (πρωτεύουσα και Θεσσαλονίκη) καθώς και σε ορισμένα παραδοσιακά προπύργιά της, και εικονογραφεί με τον σαφέστερο τρόπο τις βαθύτερες τάσεις εξέλιξης που επιστημάνθηκαν προηγουμένως.²⁰ Επιπλέον, η ουσιαστική ταύτιση της δύναμης του Συνασπισμού στα δύο είδη εκλογών (βουλευτικές και Ευρωεκλογές) αποκαλύπτει τη σημαντική συρρίκνωση της ευρύτερης απήχησης που διέθετε στις αρχές της δεκαετίας του '80 η κομμουνιστική Αριστερά. Το γεγονός συνδυάζεται αβίαστα με την σταδιακή διάρρηξη των δεσμών που υπήρχαν με την εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ και με τη συνακόλου-

19. Στις απόλυτα συγκρίσιμες Ευρωεκλογές του 1981, που είχαν επίσης πραγματοποιηθεί ταυτόχρονα με τις βουλευτικές εκλογές, τα δύο κομμουνιστικά κόμματα είχαν συγκεντρώσει αθροιστικά 18,13% (έναντι 12,27% στις βουλευτικές). Αλλά και στις πολωμένες και «εφ' όλης της ύλης» Ευρωεκλογές του 1984, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ εσ. είχαν συγκεντρώσει αθροιστικά 15,06% (έναντι 11,73% στις βουλευτικές εκλογές του επόμενου έτους).

20. Στη μεγάλη πλειονότητα των εκλογικών περιφερειών (43 από τις 56), το αποτέλεσμα του Συνασπισμού στις Ευρωεκλογές του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσ. το 1984 (με απόκλιση μικρότερη του 1%). Υπάρχουν μόνον δύο περιθωριακές εξαίρεσεις (Πρέβεζα, Ροδόπη), όπου η άνοδος του Συνασπισμού ξεπέρασε το 1%, και ένδεκα αποκαλυπτικές περιπτώσεις όπου η πτώση του Συνασπισμού ήταν μεγαλύτερη του 1% και κατά κανόνα υπερέβη και το 2%: οι τέσσερις εκλογικές περιφέρειες της πρωτεύουσας (Α' Αθηνών, Β' Αθηνών, Α' Πειραιώς, Β' Πειραιώς), η Α' Θεσσαλονίκης, η Μαγνησία, η Κεφαλονιά, η Λευκάδα, η Σάμος, τα Χανιά αλλά και η Λέσβος, όπου μάλιστα η πτώση του προσέλαβε σημαντικότερες διαστάσεις (24,4%, έναντι 29,2% το 1984).

θη αυτονόμηση και περιχαράκωση κάθε κομματικού σχηματισμού.

Αναμενόμενο ήταν ότι οι πολιτικές επιλογές του Συνασπισμού το καλοκαίρι του 1989, που ανέτρεψαν ριζικά και απότομα την έως τότε παγιωμένη και παραδεδεγμένη διάταξη των κομματικών δυνάμεων, θα κλώνιζαν ακόμη περισσότερο την ήδη εύθραυστη, όπως προαναφέρθηκε, ιστορική συνοχή της εκλογικής βάσης της κομμουνιστικής Αριστεράς. Έτσι, στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου ο Συνασπισμός παρουσίασε σημαντική μείωση της δύναμής του, συγκεντρώνοντας το 10,97% (ή 11,03%, αν συνυπολογιστεί και το μερίδιο που του αντιστοιχεί από την ανεξάρτητη υποψηφιότητα του Απ. Λάζαρη στη Λευκάδα). Πάντως, όσο κι αν το βράδυ της 5ης Νοεμβρίου ο Συνασπισμός φάνηκε ως ο κύριος ηττημένος των εκλογών, οι απώλειές του υπήρξαν αναμφίβολα σχετικά περιορισμένες, σε σύγκριση με τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην πολιτική του φυσιογνωμία. Οι μετασχηματισμοί που είχαν ήδη δρομολογηθεί στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 στην κοινωνική σύνθεση και την ιδεολογική συγκρότηση της εκλογικής βάσης της κομμουνιστικής Αριστεράς, αποτελούν ίσως το κρίσιμο στοιχείο που επέτρεψε να πραγματοποιηθούν οι κυβερνητικές επιλογές του Ιουνίου και εξηγούν τη σχετική ανθεκτικότητα του Συνασπισμού στις εκλογές του Νοεμβρίου.

Οι απώλειες του Συνασπισμού υπήρξαν γενικευμένο φαινόμενο, το οποίο εκφράστηκε με παραπλήσια ένταση σχεδόν σε όλες τις εκλογικές περιφέρειες. Αυτό σημαίνει ότι οι διαρροές δεν αφορούσαν μόνον το τμήμα των παραδοσιακών ψηφοφόρων του αλλά και όσους εκλογείς είχαν στραφεί προς το Συνασπισμό απογοητευμένοι κυρίως από τη δεύτερη τετραετία του ΠΑΣΟΚ. Εντούτοις, η σχετικά ομοιόμορφη πτώση δεν αναιρεί το γεγονός ότι ο Συνασπισμός της Αριστεράς βρέθηκε στις 5 Νοεμβρίου στο ιστορικά χαμηλότερο επίπεδο της εκλογικής επιρροής της κομμουνιστικής Αριστεράς τα τελευταία τριάντα χρόνια, σχεδόν σε όλες τις περιοχές που αποτελούσαν παραδοσιακά τις κύριες εστίες δύναμής της. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι τρεις από τις τέσσερις εκλογικές περιφέρειες του πολεοδομικού συγκροτήματος της πρωτεύουσας (Β' Αθηνών, Α' Πειραιώς και Β' Πει-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εκλογική επιρροή των τριών μεγάλων κομμάτων σε ορισμένες επιλεγμένες περιοχές της περιφέρειας πρωτεύουσας (Ιούνιος-Νοέμβριος 1989)

	Ν.Δ.		ΠΑΣΟΚ		ΣΥΝ.	
	Νοέμ- βριος	Ιού- νιος	Νοέμ- βριος	Ιού- νιος	Νοέμ- βριος	Ιού- νιος
A. ΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ						
1. Κολωνάκι (Άγ. Διονύσιος)	63,7	63,1	22,5	20,0	11,0	11,3
2. Ψυχικό	69,4	68,6	16,9	15,4	10,3	9,8
3. Κηφισιά	56,9	55,9	28,5	26,8	12,2	13,5
4. Παλαιό Φάληρο	54,6	52,8	31,7	29,6	11,4	13,1
B. ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ						
1. Αργυρούπολη	37,9	36,4	42,4	39,1	17,2	20,9
2. Ηλιούπολη	38,3	36,6	39,7	36,2	19,4	23,0
3. Ζωγράφου	44,5	42,7	35,8	33,4	16,9	19,4
4. Καλλιθέα	42,6	41,3	38,6	35,2	16,3	19,0
Γ. ΛΑΪΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ						
1. Αγία Βαρβάρα	30,9	30,0	48,7	43,1	18,5	23,1
2. Αιγάλεω	33,9	32,5	44,3	40,5	19,8	24,1
3. Περιστέρι	33,4	32,2	43,4	39,4	20,9	25,3
4. Νίκαια	31,4	30,2	44,4	39,4	22,2	27,1

ραιώς), οι δύο περιφέρειες της Θεσσαλονίκης, καθώς και τέσσερις επαρχιακές εκλογικές περιφέρειες (Μαγνησία, Κιλκίς, Καβάλα και Λέσβος), οι οποίες ήταν από τις καλύτερες της προδικτατορικής ΕΔΑ, με ποσοστά που κυμαίνονταν από 18% έως 30% την περίοδο 1963-64.²¹

Η εξέλιξη αυτή αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα επειδή σε αρ-

21. Στην ίδια κατηγορία ανήκει ουσιαστικά και η Λευκάδα, όπου το ποσοστό του Ιουνίου (20,6%) αποτελεί για την κομμουνιστική Αριστερά το ιστορικά κατώτερο σημείο των τελευταίων τριάντα χρόνων, ενώ το μερίδιο που αντιστοιχεί στο Συνασπισμό από τις ψήφους του Απ. Λάζαρη το Νοέμβριο του 1989 είναι ακόμη μικρότερο (19,9%).

κετές περιπτώσεις συνδυάζεται με σαφή κοινωνική διαφοροποίηση των διαρρών του Συνασπισμού, οι οποίες προσέλαβαν συγκριτικά μεγαλύτερη έκταση στα κατώτερα στρώματα όπου, ως ένα βαθμό, εξακολουθούσε να λειτουργεί το σχήμα «Δεξιά-Αντιδεξιά». Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικό ότι ο Συνασπισμός βρέθηκε στις 5 Νοεμβρίου στο κατώτερο σημείο της ιστορίας της κομμουνιστικής Αριστεράς τα τελευταία τριάντα χρόνια στις λαϊκές και εργατικές συνοικίες της πρωτεύουσας, με ποσοστά της τάξεως του 20% περίπου, έναντι 25% τον Ιούνιο του 1989 (βλ. Πίνακα 4) και τουλάχιστον 30% για τις χειρότερες στιγμές της προδικτατορικής ΕΔΑ, κατά τη δεκαετία του '60. Άμεση συνέπεια της συγκεκριμένης εξέλιξης ήταν ότι η κατοχύρωση της πολιτικής αυτονομίας του αριστερού πόλου συνοδεύτηκε από την άμβλυνση της κοινωνικής συνοχής του ως προνομιούχου εκφραστή ορισμένων μερίδων των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων. Ταυτόχρονα σμικρύνθηκαν σημαντικά οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις της εκλογικής του βάσης, που ήταν αρκετά έντονες για την προδικτατορική ΕΔΑ. Το αποτέλεσμα ήταν να μη διαφέρει πλέον ουσιαστικά η συνολική εικόνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της εκλογικής βάσης του Συνασπισμού από την αντίστοιχη του ΠΑΣΟΚ (βλ. Πίνακα 4).

4. Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ

Κύριο χαρακτηριστικό της εξέλιξης της εκλογικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του '80 ήταν η σταδιακή διάρρηξη της ευρύτατης διαταξικής συμμαχίας που είχε συγκροτήσει το 1981, και η οποία είχε αποτυπωθεί εκλογικά όχι μόνο στο συνολικό 48,1% που συγκέντρωσε, αλλά και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της γεωγραφικής και κοινωνικής κατανομής του: αφ' ενός μια ουσιαστικά ομοιόμορφη απήχηση στα αστικά κέντρα και τις αγροτικές περιοχές (βλ. Πίνακα 5) και αφ' ετέρου μια εξίσου σημαντική επιρροή στα μεσαία και κατώτερα στρώματα των πόλεων, η οποία συνοδευόταν από αξιοσημείωτες προσβάσεις στα ανώτερα στρώματα (βλ. Πίνακα 6).

Αυτή η διαταξική συμμαχία άρχισε να κλονίζεται ήδη από

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Εκλογική επιρροή των τριών μεγάλων κομμάτων
κατά βαθμό αστικότητας (1981-1989)*

	1989(N)	1989(I)	1985	1981
I. Ν.Δ.				
Περιφέρεια πρωτεύουσας	43,0	41,6	37,5	28,9
Α' Θεσσαλονίκης	46,3	45,4	41,2	32,8
Σύνολο αστικών κέντρων	44,3	42,7	38,7	30,9
Αγροτικές και ημιαστικές περιοχές	47,7	45,5	42,5	39,5
ΣΥΝΟΛΟ	46,2	44,3	40,8	35,9
II. ΠΑΣΟΚ				
Περιφέρεια πρωτεύουσας	37,9	34,8	43,9	47,6
Α' Θεσσαλονίκης	39,0	36,3	44,7	47,6
Σύνολο αστικών κέντρων	39,2	36,4	44,9	48,2
Αγροτικές και ημιαστικές περιοχές	41,8	41,2	46,5	48,0
ΣΥΝΟΛΟ	40,7	39,1	45,8	48,1
III. ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ*				
Περιφέρεια πρωτεύουσας	16,6	19,5	17,5	19,2
Α' Θεσσαλονίκης	12,9	15,3	13,0	15,2
Σύνολο αστικών κέντρων	14,3	17,0	15,1	16,8
Αγροτικές και ημιαστικές περιοχές	8,5	10,2	9,2	9,0
ΣΥΝΟΛΟ	11,0	13,1	11,7	12,3

* Για το 1981 και το 1985 αναφέρεται η αθροιστική δύναμη του ΚΚΕ και του ΚΚΕ εσ.

την πρώτη τετραετία, γεγονός το οποίο στις εκλογές του 1985 οδήγησε σε απώλειες, σχετικά μικρές πάντως, σε όλα σχεδόν τα αστικά κέντρα, εκφράστηκε δε σαφέστερα κυρίως στην περιφέρεια της πρωτεύουσας — όπου η πτώση του ΠΑΣΟΚ υπήρξε αισθητά μεγαλύτερη σε σύγκριση με την υπόλοιπη χώρα (βλ. Πίνακα 5). Στη διάρκεια της δεύτερης τετραετίας τα προαναφερθέντα φαινόμενα άρχισαν να προσλαμβάνουν πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις, και μάλιστα ήδη από τον πρώτο χρόνο, σε συνδυα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Εξέλιξη της εκλογικής επιρροής του ΠΑΣΟΚ
σε ορισμένες επιλεγμένες περιοχές της περιφέρειας πρωτεύουσας

	Βουλευτικές εκλογές		Ευρωεκλογές		Δείκτης εξέλιξης	
	1989 (Νοεμ.)	1981	1984	1981	1989(N)/ 1981 (Βουλ.)	1989(N)/ 1984 (Ευρ.)
A. ΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ						
Κολωνάκι						
(Άγ. Διονύσιος)	22,5	31,2	23,6	20,7	0,72	0,95
Ψυχικό	16,9	30,3	20,9	21,0	0,56	0,81
Κηφισιά	28,5	41,9	33,7	31,3	0,68	0,85
Παλαιό Φάληρο	31,7	46,7	35,8	35,3	0,68	0,89
B. ΜΙΚΡΟΑΣΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ						
Αργυρούπολη						
	42,4	56,6	44,0	44,6	0,78	0,96
Ηλιούπολη	39,7	51,4	40,9	39,9	0,77	0,98
Ζωγράφου	35,8	47,6	38,4	36,0	0,75	0,93
Καλλιθέα	38,6	48,3	39,5	37,2	0,80	0,98
Γ. ΛΑΪΚΕΣ ΚΑΙ ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΣΤΙΑ						
Αγία Βαρβάρα						
	48,7	51,1	43,8	41,2	0,95	1,11
Αιγάλεω	44,3	52,7	42,8	43,1	0,84	1,04
Περιστέρι	43,4	50,9	41,2	39,6	0,85	1,05
Νίκαια	44,4	48,3	40,1	37,3	0,92	1,11
Σύνολο περιφέρειας πρωτεύουσας						
	37,9	47,6	38,4	36,2	0,80	0,99

σμό με την εφαρμογή του «σταθεροποιητικού προγράμματος». Από την εποχή εκείνη, όπως προκύπτει από όλες τις κατά καιρούς δημοσιευμένες δημοσκοπήσεις, διαπιστώνεται μια γενικευμένη κρίση που διατρέχει την εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ. Η κρίση παίρνει σταδιακά τη μορφή πλήρους διάρρηξης δεσμών, κυρίως στα μεσαία και ανώτερα στρώματα, η οποία σταθεροποιείται και μετατρέπεται σε αποξένωση στη διάρκεια του τελευταίου χρόνου της δεύτερης ΠΑΣΟΚικής τετραετίας, με την

πολιτική και ηθική κρίση που γνώρισε η χώρα. Αντίθετα, στα κατώτερα στρώματα, η κρίση του ΠΑΣΟΚ, μολονότι επηρέασε αναμφίβολα τις σχέσεις εκπροσώπησης με την εκλογική του βάση, δεν φαίνεται να τις υπονόμωσε, για λόγους που δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν εδώ.

Κατάληξη της κρίσης που γνώρισε το ΠΑΣΟΚ κατά τη δεύτερη κυβερνητική του τετραετία υπήρξε η σημαντική πτώση της επιρροής του, η οποία κατεγράφη στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1989. Σε σύγκριση με το 1985, η δύναμη του ΠΑΣΟΚ μειώθηκε στις 18 Ιουνίου κατά 6,7 ποσοστιαίες μονάδες (συγκέντρωσε το 39,1%, έναντι 45,8% το 1985). Το ΠΑΣΟΚ δηλαδή έχασε το 15% της δύναμής του.

Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πτώσης του ΠΑΣΟΚ τον Ιούνιο του 1989 δείχνουν ότι αυτή αποτελούσε προέκταση — και φυσικά μεγέθυνση των τάσεων που είχαν διαφανεί ήδη από τις εκλογές του 1985. Ο κύριος όγκος της πτώσης εντοπίζεται στα αστικά κέντρα και ιδίως στην περιφέρεια της πρωτεύουσας και τη Θεσσαλονίκη, όπου οι απώλειες του ΠΑΣΟΚ έφτασαν περίπου το 20% της δύναμής του. Ειδικότερα μάλιστα στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπου η επιρροή του ΠΑΣΟΚ είχε αρχίσει να μειώνεται ήδη από τις εκλογές του 1985, το ποσοστό του έπεσε τον Ιούνιο του 1989 σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα — μόλις 34,8% (βλ. Πίνακα 5). Το κύριο αστικό κέντρο της χώρας, δηλαδή, ανεδείχθη η πρώτιστη εστία αδυναμίας του ΠΑΣΟΚ.²²

Σημαντική πτώση, ανώτερη του εθνικού μέσου όρου (αν και ελαφρώς μικρότερη εκείνης που παρατηρήθηκε στα δύο μεγάλα αστικά συγκροτήματα), σημείωσε το ΠΑΣΟΚ και στο σύνολο σχεδόν των επαρχιακών αστικών κέντρων, τα οποία το 1981 αποτελούσαν τον συγκριτικά καλύτερο χώρο επιρροής του. Αντίθετα, στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές η κάμψη υπήρξε σχετικά περιορισμένη και αντιστοιχούσε περίπου στο 11% της δύναμης που διέθετε το ΠΑΣΟΚ το 1985 (βλ. Πίνακα 5).

22. Εκτός περιφέρειας πρωτεύουσας το ΠΑΣΟΚ έπεσε τον Ιούνιο κάτω από 35% μόνον σε τέσσερις εκλογικές περιφέρειες: στις δύο παραδοσιακά συντηρητικότερες περιφέρειες της χώρας (Λακωνία, Καστοριά) και στις δύο περιφέρειες της Θράκης, όπου ψηφίζει η μουσουλμανική μειονότητα (Ξάνθη, Ροδόπη).

Σε ουσιαστικά παραπλήσια επίπεδα εκλογικής επιρροής, παρά τη μικρή άνοδό του, κυμάνθηκε η δύναμη του ΠΑΣΟΚ και στις επόμενες εκλογές της 5ης Νοεμβρίου (συγκέντρωσε 40,67%, ή 40,78% αν συνυπολογιστεί και το μερίδιό του από τις ψήφους του Απ. Λάζαρη στη Λευκάδα). Αξιοσημείωτη αύξηση, σε σύγκριση με τον Ιούνιο, παρουσίασε το ΠΑΣΟΚ μόνον στα αστικά κέντρα, ενώ η δύναμή του στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές παρέμεινε ουσιαστικά στάσιμη (41,8% έναντι 41,2% τον Ιούνιο) και η ελαφρά άνοδός του μόλις και μετά βίας αντιστοιχεί στο 1/3 της σχετικής πτώσης του Συνασπισμού. Το γεγονός υποδηλώνει ότι, ιδίως στις αγροτικές περιοχές, οι διαρροές του ΠΑΣΟΚ συνεχίστηκαν στο διάστημα Ιουνίου-Νοεμβρίου, έστω και σε περιορισμένη έκταση, και απλώς αναπληρώθηκαν από τα κέρδη που πραγματοποίησε εις βάρος του Συνασπισμού, καθώς και από την επανασυσπείρωση ορισμένων περιθωριακών και περιφερειακών προς το ΠΑΣΟΚ δυνάμεων στο πλαίσιο της «Δημοκρατικής Συμπράταξης». Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι σε ορισμένες εκλογικές περιφέρειες, όπου αυτές οι δύο πηγές εισροής ψήφων ήταν σχετικά περιορισμένες, η εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ μειώθηκε το Νοέμβριο σε σύγκριση με τον Ιούνιο.²³

Αντίθετα, στα αστικά κέντρα το ΠΑΣΟΚ δεν φαίνεται να είχε ουσιαστικές απώλειες μεταξύ Ιουνίου και Νοεμβρίου και γι' αυτό η άνοδος της δύναμής του ακολουθεί κατά κανόνα τη γεωγρα-

23. Από τις 55 συνολικά εκλογικές περιφέρειες (δηλαδή πλην Λευκάδας), το ΠΑΣΟΚ παρουσίασε το Νοέμβριο μείωση, σε σύγκριση με τον Ιούνιο, σε εφτά (Αργολίδα, Αρκαδία, Ευρυτανία, Τρίκαλα, Φλώρινα, Ξάνθη και Ροδόπη) και ουσιαστική στασιμότητα (δηλαδή αύξηση το πολύ έως 0,2%) σε άλλες τρεις (Φωκίδα, Κορινθία, Λακωνία). Πρόκειται σε όλες τις περιπτώσεις, με μόνη εξαίρεση τα Τρίκαλα, για περιφέρειες όπου η δύναμη του Συνασπισμού τον Ιούνιο βρισκόταν σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα, σαφώς κάτω του 10%. Αντίστοιχα, σημαντικές αυξήσεις (άνω των 2,5%) παρουσίασε το ΠΑΣΟΚ σε εφτά μόνον εκλογικές περιφέρειες (Β' Αθηνών, Α' Θεσσαλονίκης, Μαγνησίας, Ζακύνθου, Κεφαλονιάς και Αχαΐας): στη μία (Αχαΐα) επωφελήθηκε από τη συρρίκνωση των μικρών κομμάτων (1,5% το Νοέμβριο, έναντι 5,4% τον Ιούνιο, κυρίως λόγω ΔΗΑΝΑ), ενώ στις υπόλοιπες έξι αποτέλεσε τον κύριο υποδοχέα των διαρροών του Συνασπισμού, η δύναμη του οποίου τον Ιούνιο ήταν παντού πάνω από 15% και η πτώση του, μεταξύ Ιουνίου και Νοεμβρίου, κυμάνθηκε από -2,4% (Α' Θεσσαλονίκης) έως -4,6% (Κεφαλονιά).

φία των διαρροών του Συνασπισμού. Ειδικότερα μάλιστα στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπου εντοπίζεται ο κύριος όγκος της αύξησης του ΠΑΣΟΚ και όπου η τάση ανάκαμψης της εκλογικής του επιρροής υπήρξε περίπου διπλάσια του εθνικού μέσου όρου (37,9% το Νοέμβριο, έναντι 34,8% τον Ιούνιο), η άνοδός του ερμηνεύεται, σχεδόν πλήρως, από την αντίστοιχη πτώση του Συνασπισμού. Αυτό αντανακλάται όχι μόνον στα συνολικά ποσοστά (η δύναμη του Συνασπισμού μειώθηκε στην περιφέρεια της πρωτεύουσας από 19,5% τον Ιούνιο σε 16,6% το Νοέμβριο), αλλά και στη διαφοροποιημένη άνοδο του ΠΑΣΟΚ, ανάλογα με την κοινωνική σύνθεση των επιμέρους περιοχών, η οποία συμβαδίζει σχεδόν απόλυτα με την αντίστοιχα διαφοροποιημένη πτώση της δύναμης του Συνασπισμού (βλ. Πίνακα 4).

Το συνδυασμένο αποτέλεσμα των μεταβολών αυτών ήταν να ενισχυθούν οι έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν την εκλογική βάση του ΠΑΣΟΚ στα αστικά κέντρα, και οι οποίες είχαν αποτυπωθεί με σαφήνεια ήδη στο αποτέλεσμα των εκλογών του Ιουνίου. Εξετάζοντας τη γεωγραφική κατανομή της δύναμης του ΠΑΣΟΚ στις επιμέρους περιοχές της περιφέρειας της πρωτεύουσας —η οποία σε γενικές γραμμές συμβαδίζει με την αντίστοιχη κατανομή στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης καθώς και στα κυριότερα επαρχιακά αστικά κέντρα—, διαπιστώνεται ότι το εν λόγω κόμμα διαθέτει στον αστικό πληθυσμό τρία σαφώς διακρινόμενα επίπεδα εκλογικής επιρροής. Στις αστικές και μεσοαστικές συνοικίες η δύναμή του είναι της τάξεως του 25% (και μάλιστα σαφώς μικρότερη στις αμιγώς αστικές συνοικίες, όπως, π.χ., το Ψυχικό και η Φιλοθέη). Σε σύγκριση με το 1981 η πτώση του ΠΑΣΟΚ ξεπερνά κατά κανόνα το 1/3 της δύναμης που είχε συγκεντρώσει τότε στις αντίστοιχες περιοχές (βλ. Πίνακα 6) και την οποία, ως ένα σημείο, είχε διατηρήσει, παρά την κάμψη του, και στις εκλογές του 1985. Το γεγονός αντανακλά την σχεδόν πλήρη απώλεια, κυρίως στη διάρκεια της δεύτερης τετραετίας, των προσβάσεων που είχε εξασφαλίσει το ΠΑΣΟΚ, στην αρχή της κυβερνητικής του πορείας, σε σημαντική μερίδα ανώτερων στρωμάτων.

Στις μικροαστικές περιοχές η δύναμη του ΠΑΣΟΚ κυμάνθηκε τον Ιούνιο περί το 35% και αυξήθηκε το Νοέμβριο στο 37%-

38% (βλ. Πίνακα 4). Σε σύγκριση με το 1981 οι απώλειές του αντιπροσωπεύουν περίπου το 1/4 της τότε δύναμής του, η οποία κυμαινόταν στο 50% (βλ. Πίνακα 6). Η εξέλιξη αυτή υπήρξε καθοριστική για τη μεταβολή της κοινωνικής σύνθεσης της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, κρίσιμο χαρακτηριστικό της οποίας το 1981 ήταν η εξίσου σημαντική επιρροή του στα μικροαστικά και τα κατώτερα στρώματα, γεγονός που διευκόλυνε την αδιαφοροποίητη συγχώνευσή τους κάτω από την ασαφώς οριζόμενη έννοια του «λαού».²⁴

Στις λαϊκές και εργατικές συνοικίες, τέλος, η δύναμη του ΠΑΣΟΚ κυμάνθηκε τον Ιούνιο περί το 40% και αυξήθηκε σημαντικά το Νοέμβριο πλησιάζοντας το 45% (βλ. Πίνακα 4). Σε σύγκριση με το 1981 η μείωση του ΠΑΣΟΚ αντιστοιχεί μόνον στο 1/10 περίπου της δύναμης που είχε συγκεντρώσει τότε (βλ. Πίνακα 6). Αυτό οφείλεται φυσικά στο ότι μπόρεσε να αναπληρώσει αρκετές από τις απώλειές του της περιόδου 1981-89, απορροφώντας σημαντικό τμήμα από την παραδοσιακή εκλογική βάση της κομμουνιστικής Αριστεράς. Η επιρροή που διατήρησε το ΠΑΣΟΚ στα κατώτερα στρώματα του προσέφερε, στη συγκυρία των εκλογών του 1989, μια κοινωνική συνοχή την οποία ουδόλως διέθετε την περίοδο της αλματώδους ανόδου του, στις αρχές της δεκαετίας του '80. Ταυτόχρονα όμως, σε συνδυασμό και με την απομόνωσή του από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα, δημιουργούσε το υπόβαθρο για να αναπτυχθεί μια τάση πολιτικής αυτονόμησης ορισμένων κατώτερων στρωμάτων, στη βάση ενός άκρατου και ανεξέλεγκτου λαϊκισμού.

Οι μετασχηματισμοί που σημειώθηκαν στην κοινωνική σύνθεση της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ (ιδίως στην περιφέρεια της πρωτεύουσας) κατά την περίοδο 1981-89, συνδυάζονται με μια άλλη εξέλιξη, η οποία αφορά τη συρρίκνωση της ευρύτερης ακτινοβολίας του και τον περιορισμό της επιρροής του μόνον στο τμήμα του εκλογικού σώματος που αποτελούσε τη συμπαγή του

24. Ειδικά μάλιστα στις εκλογές του 1981, τα αποτελέσματα στις επιμέρους περιοχές της περιφέρειας πρωτεύουσας αφήνουν να διαφανεί μια ελαφρά υπεροχή της εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ στα μικροαστικά στρώματα σε σύγκριση με τα κατώτερα (βλ. Πίνακα 6). Το γεγονός οφείλεται εν μέρει στην επιρροή που διατηρούσε στα τελευταία το ΚΚΕ.

βάση. Όπως είχε διαπιστωθεί σε όλη τη διάρκεια της πρώτης τετραετίας, το ΠΑΣΟΚ διέθετε δύο παράλληλα, διαφορετικά και σαφώς διακρινόμενα επίπεδα εκλογικής δύναμης. Το πρώτο, το οποίο κατέγραφαν οι βουλευτικές εκλογές, ήταν ανώτερο του 45% και ενεργοποιείτο όταν αντικείμενο της εκλογικής αναμέτρησης ήταν η κεντρική πολιτική εξουσία· το δεύτερο, αισθητά κατώτερο —της τάξης του 40%— έκανε την εμφάνισή του σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις «δεύτερης τάξης».²⁵ Το γεγονός αυτό είχε αποτυπωθεί με σαφήνεια ήδη από τις 18 Οκτωβρίου 1981 όταν το ΠΑΣΟΚ, στη δεύτερη και παραγνωρισμένη κάλπη των Ευρωεκλογών, είχε περιοριστεί στο 40,1% και είχε επαληθευτεί τόσο στις δημοτικές εκλογές του 1982,²⁶ όσο και στις Ευρωεκλογές του 1984, παρά τον πολωμένο και «εφ' όλης της ύλης» χαρακτήρα τους.

Το φαινόμενο των δύο παράλληλων επιπέδων εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ ήταν ιδιαίτερα έντονο στα αστικά κέντρα, με κορυφαίο παράδειγμα την περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπου η διευρυμένη επιρροή που παρουσίασε στις βουλευτικές εκλογές του 1981 είχε στηριχθεί σε μεγάλο βαθμό στην υπό αίρεση ψήφο εκτεταμένου τμήματος των ψηφοφόρων, η οποία αποτελούσε

25. Για τον όρο «εκλογές δεύτερης τάξης» βλ. K. Reif και H. Schmitt, «Nine Second-Order National Elections: A Conceptual Framework for the Analysis of European Elections Results», *European Journal of Political Research*, τόμ. 8, τεύχ. 1, 1980, σ. 3-44 και 145-162, και K. Reif, «National Electoral Cycles and European Elections 1979 and 1984», *Electoral Studies*, τόμ. 3, τεύχ. 3, 1984, σ. 244-255.

26. Στον πρώτο γύρο των δημοτικών εκλογών του 1982 οι συνδυασμοί που υποστήριζε το ΠΑΣΟΚ συγχέντρωσαν το 39,8% των έγκυρων ψηφοδελτίων στο σύνολο των 276 δήμων που υπήρχαν τότε. Από το ποσοστό αυτό ένα μικρό τμήμα, της τάξεως του 2,5% αντιστοιχεί σε ψήφους του ΚΚΕ σε ορισμένους δήμους όπου είχαν σχηματιστεί συνδυασμοί συνεργασίας, ενώ ένα άλλο τμήμα, της τάξεως του 1,5%-2,0%, στη δημοτική επιρροή του ΚΚΕ εσ., το οποίο είχε συνεργαστεί τότε με το ΠΑΣΟΚ σχεδόν σε όλους τους δήμους. Έτσι η καθαρή δημοτική επιρροή του ΠΑΣΟΚ ήταν της τάξεως του 36,0%. Αν προστεθεί και η δύναμη ορισμένων ανεξάρτητων υποψηφίων που κινούνται στις παρυφές του ΠΑΣΟΚ (1,7%), το συνολικό ποσοστό του ανέρχεται στο 37%-38%. Ας σημειωθεί ότι στους ίδιους δήμους η εκλογική δύναμη του ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές του 1981 ήταν 47,9%, αλλά στις Ευρωεκλογές της ίδιας ημέρας είχε περιοριστεί στο 37,5%.

σαφή ένδειξη και προειδοποίηση για τους ασθενείς δεσμούς που διατηρούσε με το ΠΑΣΟΚ. Πράγματι, η συμπαγής εκλογική επιρροή του ΠΑΣΟΚ το 1981 στην περιφέρεια της πρωτεύουσας — αυτοί δηλαδή που το υπερψήφισαν και για τα δύο είδη εκλογών (βουλευτικές, ευρωεκλογές) — αντιστοιχούσε περίπου στα 3/4 των ψηφοφόρων του στις βουλευτικές εκλογές, και η σχετική αναλογία ήταν ακόμη μικρότερη στις αστικές και μεσοαστικές περιοχές (βλ. Πίνακα 6).

Φαίνεται ότι οι υπό αίρεση ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ, ιδίως στα μεσαία και ανώτερα στρώματα, ουδέποτε ταυτίστηκαν πραγματικά μαζί του (όπως προκύπτει και από τα αποτελέσματα των Ευρωεκλογών του 1984), μολονότι η μεγάλη τους πλειονότητα το ξαναψήφισε στις βουλευτικές εκλογές του 1985. Οι εξελίξεις της δεύτερης τετραετίας, με τη συνεχώς αυξανόμενη απομόνωση του ΠΑΣΟΚ και τη δραστική μείωση της ευρύτερης ακτινοβολίας του, οδήγησαν σταδιακά σε πλήρη διάρρηξη τους ήδη ασθενείς δεσμούς που διατηρούσαν οι εν λόγω ψηφοφόροι με το ΠΑΣΟΚ. Η εντυπωσιακή ομοιότητα που παρουσιάζουν τα αποτελέσματα του ΠΑΣΟΚ το 1989, σε ορισμένες περιοχές, με τα αντίστοιχα ποσοστά του στις Ευρωεκλογές του 1981 και 1984 (βλ. Πίνακες 4 και 6), αποτελούν σαφή ένδειξη για τη διαδικασία περιχαράκωσής του στα όρια που είχε η συμπαγής εκλογική του βάση τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '80. Εξαίρεση, ως ένα σημείο, στο σχήμα αυτό αποτέλεσαν μόνον τα κατώτερα στρώματα όπου το ΠΑΣΟΚ κατόρθωσε, την περίοδο 1981-89, να διευρύνει αισθητά τη συμπαγή εκλογική του βάση (βλ. Πίνακα 6), περιορίζοντας αντίστοιχα την επιρροή της κομμουνιστικής Αριστεράς.

Οι μεταβολές που συνοπτικά επισημάνθηκαν προηγουμένως οδήγησαν σταδιακά σε αυξανόμενη σύγκλιση των δύο επιπέδων εκλογικής δύναμης του ΠΑΣΟΚ, τα οποία παρουσιάζουν πλέον σχετικά μικρές διαφορές, όπως φαίνεται και από τη σύγκριση των αποτελεσμάτων του στις βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου με τα αντίστοιχα των Ευρωεκλογών που πραγματοποιήθηκαν την ίδια ημέρα. Το γεγονός αυτό εξηγεί ίσως, ως ένα βαθμό, την ανθεκτικότητα που επέδειξε το ΠΑΣΟΚ στην εξαιρετικά δυσμενή γι' αυτό συγκυρία των δύο βουλευτικών του 1989, αλλά

και την απόλυτη περιχαράκωση και απομόνωσή του από τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις.

5. Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΗΣ Ν.Δ.

Η συνολική πτώση της δύναμης της Ν.Δ. στις εκλογές του 1981, που απέφερε την πολυψήφια ήττα της, χαρακτηρίστηκε και από την επιστροφή σε ορισμένα κρίσιμα χαρακτηριστικά του προδικτατορικού εκλογικού χάρτη της Δεξιάς, ενδεικτικότερο των οποίων ήταν οι μεγάλες αποκλίσεις όσον αφορά την επιρροή της στα αστικά κέντρα και τις αγροτικές περιοχές. Η Ν.Δ. διατήρησε το 1981 το 39,5% των ψήφων στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, αλλά υπέστη εντυπωσιακές απώλειες στα αστικά κέντρα (30,9%), με κορυφαίο παράδειγμα την περιφέρεια της πρωτεύουσας — όπου η δύναμή της έπεσε σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα, μόλις 28,9%.

Η εικόνα αυτή άρχισε σταδιακά να αντιστρέφεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, όπως φάνηκε στις δημοτικές εκλογές του 1982 (ιδίως στον 6' γύρο) καθώς και στις Ευρωεκλογές του 1984. Οι εκλογές του 1985, μολονότι δεν μετέβαλαν σημαντικά τον εκλογικό χάρτη, επικύρωσαν τις τάσεις μεταβολής που είχαν ήδη διαφανεί στις προηγούμενες αναμετρήσεις. Σε σύγκριση με το 1981, η Ν.Δ. αύξησε σημαντικά — σχεδόν κατά 8% — τη δύναμή της στα αστικά κέντρα, ανερχόμενη από το 30,9% στο 38,7%. Αντίθετα, στις αγροτικές περιοχές η αύξησή της μεταξύ 1981 και 1985 δεν υπερέβη το 3% (42,5%, έναντι 39,5% το 1981) και από αυτήν την άνοδο η μισή περίπου οφείλεται στη συρρίκνωση της ακροδεξιάς (0,7%, έναντι 1,8% το 1981) και στην απορρόφηση του ΚΟΔΗ-ΣΟ (0,5% το 1981 σε συνεργασία και με την ομάδα Αλεξ. Μπαλτατζή, η οποία επίσης απορροφήθηκε από τη Ν.Δ.).

Το συνδυασμένο αποτέλεσμα αυτών των διαφοροποιημένων μετατοπίσεων — σε αστικά κέντρα και αγροτικές περιοχές — ήταν ότι η Ν.Δ. έτεινε πλέον να γίνει, για πρώτη φορά στην ιστορία της σύγχρονης Δεξιάς, ένα κόμμα με σχετικά εξισορροπημένη επιρροή στα αστικά κέντρα και τις αγροτικές περιοχές,

στην πρωτεύουσα και την επαρχία. Έτεινε δηλαδή να αναιρέσει την κυριότερη γεωγραφική διαφοροποίηση που προσδιόριζε τα τελευταία σαράντα χρόνια την εκλογική επιρροή της συντηρητικής παράταξης.

Οι τάσεις που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο 1981-85 διατηρήθηκαν και στη διάρκεια της δεύτερης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ, αλλά με σαφώς μειωμένη ένταση. Η αύξηση της Ν.Δ. στις εκλογές της 18ης Ιουνίου υπήρξε βέβαια και πάλι μεγαλύτερη στα αστικά κέντρα (+4,0% ως προς το 1985, βλ. Πίνακα 5), δεν μπόρεσε όμως να καλύψει ούτε το μισό της αντίστοιχης πτώσης του ΠΑΣΟΚ (-8,5% ως προς το 1985), σημαντικά τμήματα της οποίας φαίνεται ότι κατευθύνθηκαν ή προς το Συνασπισμό (+1,9% ως προς το 1985) ή προς τα μικρά κόμματα (+2,6% ως προς το 1985). Αντίθετα, στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές η άνοδος της Ν.Δ. (+3,0% ως προς το 1985, βλ. Πίνακα 5), αν και ελαφρώς μικρότερη σε απόλυτα μεγέθη, δείχνει ότι αποτέλεσε τον κύριο υποδοχέα των διαρροών του ΠΑΣΟΚ (-5,3% ως προς το 1985).

Η ανακοπή της βασικής εκλογικής δυναμικής που χαρακτήριζε την ανοδική πορεία της Ν.Δ. μετά το 1981 και η δυσκολία της να πείσει, ιδίως στα αστικά κέντρα, ορισμένα κρίσιμα τμήματα του εκλογικού σώματος εκφράστηκαν με εντονότερο τρόπο στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου. Για πρώτη φορά, έπειτα από συνεχή άνοδο οχτώ ετών, η Ν.Δ. επέδειξε ουσιαστική στασιμότητα στο σύνολο των αστικών κέντρων (βλ. Πίνακα 5). Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η περιφέρεια της πρωτεύουσας, όπου η εξαιρετικά περιορισμένη αύξηση της Ν.Δ. (μόλις 0,6%) δεν αντιπροσωπεύει ούτε καν τις μισές ψήφους από όσες είχαν συγκεντρώσει τον Ιούνιο η ΔΗΑΝΑ (1,3%) και η ΕΠΕΝ (0,3%).²⁷ Έτσι η κύρια πηγή που τροφοδότησε την άνοδο της Ν.Δ. μεταξύ Ιουνίου και Νοεμβρίου εντοπίζεται στις αγροτικές

27. Η εξέλιξη αυτή αποδείχτηκε βραχυπρόθεσμα καθοριστική για την έκβαση του εκλογικού αποτελέσματος, επειδή οι δύο από τις τρεις έδρες που έλειψαν από τη Ν.Δ. για την κατάκτηση της αυτοδυναμίας στις 5 Νοεμβρίου χάθηκαν, με μικρή σχετικά διαφορά ψήφων, στις δύο γεωγραφικές περιφέρειες — την Αττική και την Κεντρική Μακεδονία — όπου συγκεντρώνεται ο κύριος όγκος του αστικού πληθυσμού.

και ημιαστικές περιοχές, όπου η αύξησή της (2,2%) όχι μόνον κάλυψε πλήρως την επιρροή της ΔΗΑΝΑ (0,8%) και της ΕΠΕΝ (0,3%), αλλά αντανάκλα και κάποιες, έστω και περιορισμένων διαστάσεων, εκλογικές μετακινήσεις από το ΠΑΣΟΚ προς τη Ν.Δ.

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η αδυναμία της Ν.Δ. να διαμορφώσει, μεταξύ Ιουνίου και Νοεμβρίου, ένα σημαντικών διαστάσεων εκλογικό ρεύμα (και η αντίστοιχη ανθεκτικότητα που επέδειξε το ΠΑΣΟΚ), ανεξαρτήτως των ερμηνειών που επιδέχεται με βάση την πολιτική συγκυρία (κυβέρνηση Τζαννετάκη, διαδικασία κάθαρσης κτλ.) ή τη στρατηγική και την εικόνα των κομμάτων, συνιστά ριζική τομή ως προς την ελληνική εκλογική παράδοση. Πράγματι, στο παρελθόν η διεξαγωγή διαδοχικών βουλευτικών εκλογών μέσα σε λίγους μήνες προκαλούσε σοβαρές ανακατατάξεις, οι οποίες ενίσχυαν το ανερχόμενο κόμμα που διεκδικούσε την εξουσία (άνοδος της αντιβενιζελικής παράταξης με τις διαδοχικές εκλογές του 1932/33 και αντίστοιχα της Ένωσης Κέντρου το 1963/64). Σε σύγκριση με τα ιστορικά προηγούμενα, η σχετική σταθερότητα των εκλογικών προτιμήσεων στις δύο εκλογές του 1989 φανέρωσε μια εξαιρετικά μεγάλη ανθεκτικότητα της τριπαραταξιακής διαίρεσης και κυρίως της αντίστοιχης κομματικής πλαισίωσης του εκλογικού σώματος. Αντανάκλωσε δηλαδή μια σημαντική συρρίκνωση της «εκλογικής αγοράς», είτε αυτή τροφοδοτείται από «ψήφους γνώμης» είτε διευρύνεται από τη συγκυριακή αποσταθεροποίηση, λόγω κυβερνητικής εναλλαγής, των πελατειακών σχέσεων.

Οι προηγούμενες σύντομες επιστημάνσεις για την εξέλιξη των εκλογικών μεγεθών της Ν.Δ. στις δύο αναμετρήσεις του 1989 δεν αναιρούν πάντως ορισμένες γενικές διαπιστώσεις όσον αφορά τους μακροπρόθεσμους μετασχηματισμούς της εκλογικής επιρροής της. Η πρώτη παρατήρηση αναφέρεται στην ενίσχυση των κοινωνικών διαφοροποιήσεων που χαρακτηρίζουν την εκλογική της βάση, ιδίως στα αστικά κέντρα. Όπως προκύπτει από τα ποσοστά της Ν.Δ. στις επιμέρους περιοχές της περιφέρειας πρωτεύουσας, τόσο τον Ιούνιο όσο και το Νοέμβριο η δύναμή της κυμάνθηκε περί το 55% στις αστικές και μεσοαστικές συνοικίες — υπερβαίνοντας πάντως το 60% στις καθαυτό αστικές (Κολω-

νάκι, Ψυχικό, Φιλοθέη κ.ά.)—, ήταν της τάξεως του 40% στις μικροαστικές συνοικίες, ενώ παρέμεινε κάτω από 35% στις λαϊκές και εργατικές περιοχές της δυτικής ζώνης του Λεκανοπεδίου (βλ. Πίνακα 4). Η κατανομή αυτή, σε συνδυασμό και με τους αντίστοιχους μετασχηματισμούς της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ, δημιουργεί τους όρους για μια κοινωνική αναδιάταξη των κομματικών ταυτίσεων, όσον αφορά τα δύο μεγάλα κόμματα, η οποία ενισχύεται συνεχώς σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις που πραγματοποιήθηκαν μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Η δεύτερη παρατήρηση αναφέρεται στη σταδιακή γεωγραφική ομοιογενοποίηση της εκλογικής επιρροής της Ν.Δ. όσον αφορά και τη διάκριση μεταξύ αστικών κέντρων και αγροτικών περιοχών (βλ. Πίνακα 5), αλλά και την κατανομή της δύναμής της στις επιμέρους εκλογικές περιφέρειες. Ενδεικτικό στοιχείο της δεύτερης όψης που έχει η διαδικασία γεωγραφικής ομοιογενοποίησης της ψήφου είναι το γεγονός ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, η δύναμη της Ν.Δ., τόσο τον Ιούνιο όσο και τον Νοέμβριο, βρέθηκε κοντά στον εθνικό μέσο όρο της, με σχετικά περιορισμένες διακυμάνσεις. Εξαιρέσει ορισμένων νησιωτικών περιοχών (Κρήτη, Βόρειο Αιγαίο, Επτάνησα), όπου εντοπίζονται οι κυριότερες εστίες αδυναμίας της Ν.Δ., σε όλες τις άλλες μείζονες εκλογικές περιφέρειες η δύναμή της κυμάνθηκε το Νοέμβριο από 43,8% (Αττική) έως 53,8% (νότια και ανατολική Πελοπόννησος): οι αντίστοιχες διαφορές το 1981 ήταν αισθητά μεγαλύτερες και υπερέβαιναν τις 15 ποσοστιαίες μονάδες. Αλλά ακόμη και στις κύριες εστίες αδυναμίας της, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Κρήτη, η άνοδος της Ν.Δ. την περίοδο 1981-89 υπήρξε ραγδαία (από 23,1% το 1981 σε 37,2% το Νοέμβριο του 1989), διπλάσια σε απόλυτα μεγέθη από την αντίστοιχη άνοδό της στην (νότια και ανατολική) Πελοπόννησο.

6. Η «ΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ» ΤΗΣ ΨΗΦΟΥ

Οι μετασχηματισμοί της εκλογικής δύναμης της Ν.Δ., οι οποίοι σχολιάστηκαν συνοπτικά προηγουμένως, εντάσσονται σε (και ε-

νισχύουν) μια γενική και σταθερή τάση της εκλογικής γεωγραφίας, τόσο κατά την προδικτατορική όσο και κατά τη μεταδικτατορική περίοδο, η οποία εκφράζεται με τη συνεχώς μεγαλύτερη γεωγραφική ομοιογένεια της εκλογικής επιρροής των κομμάτων.

Στο χάρτη που παρατίθεται αποτυπώνεται παραστατικά η εντυπωσιακή σύγκλιση της μεγάλης πλειονότητας των εκλογικών περιφερειών προς τον εθνικό μέσο όρο και για τα τρία μεγάλα κόμματα. Η διαφορά με τον αντίστοιχο χάρτη της προδικτατορικής περιόδου είναι εντυπωσιακή.²⁸ Σε όλες σχεδόν τις εκλογικές περιφέρειες που συγκροτούν τον κορμό της ηπειρωτικής Ελλάδας η δύναμη και των τριών κομμάτων δεν απέχει περισσότερο του 5% από το αντίστοιχο εθνικό ποσοστό τους («πολύ κοντά στον εθνικό μέσο όρο»). Αν μάλιστα το όριο αυτό επεκταθεί στο 10% («αρκετά κοντά στον εθνικό μέσο όρο»), τότε καλύπτει το σύνολο σχεδόν της χώρας (τις 48 από τις 56 εκλογικές περιφέρειες). Μοναδικές εξαιρέσεις («μακριά από τον εθνικό μέσο όρο») παραμένουν η Β' Πειραιώς, οι δύο εκλογικές περιφέρειες της Θράκης (Ξάνθη, Ροδόπη) όπου υπάρχει μουσουλμανική μειονότητα, οι δύο παραδοσιακά καλύτερες περιοχές για τη Ν.Δ. (Λακωνία, Καστοριά) καθώς και οι τρεις καλύτερες περιφέρειες του ΠΑΣΟΚ (Δωδεκάνησα, Ηράκλειο, Λασιθί). Πρόκειται, σε όλες τις περιπτώσεις, πλην της Β' Πειραιώς (η οποία όμως χαρακτηρίζεται από έντονη ιδιαιτερότητα ως προς την κοινωνική σύνθεση, την πολιτισμική προέλευση και την πολιτική παράδοση), για περιφέρειες που βρίσκονται στα άκρα του ελλαδικού χώρου και, ως εκ τούτου, ανθίστανται περισσότερο στην επιβολή εθνικών προτύπων.

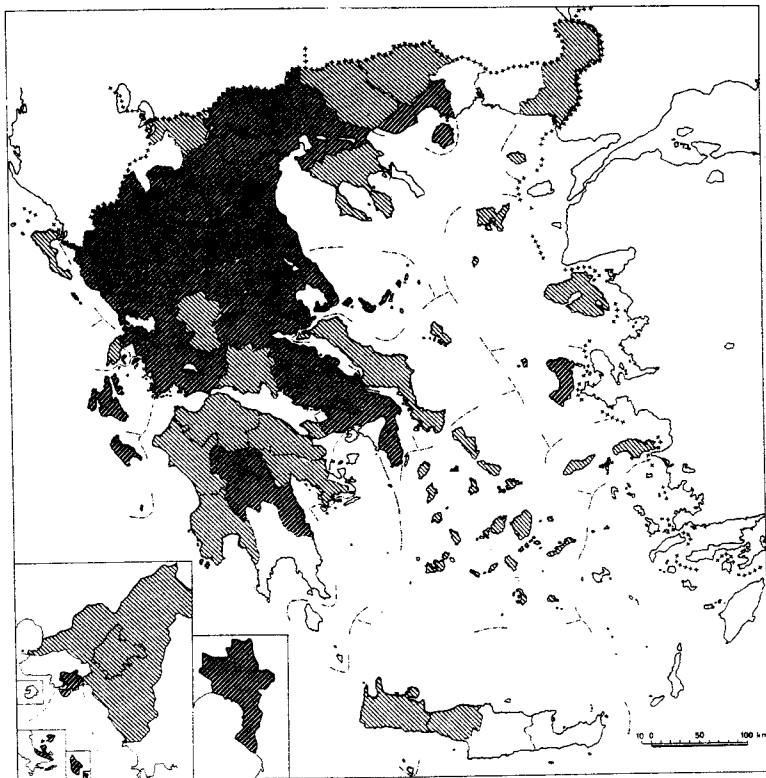
Ένας τρόπος για να εκτιμηθεί ποσοτικά η γεωγραφική ομοιογένεια της ψήφου είναι ο δείκτης περιφερειακής ανισοκατανομής, τον οποίο έχουν προτείνει ο R. Rose και ο D. Urwin.²⁹ Με βάση το δείκτη αυτό (βλ. Πίνακα 7), η γεωγραφική κατα-

28. Βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Κόμματα...*, ό.π., σ. 97.

29. Βλ. R. Rose και D.W. Urwin, *Regional Differentiation and Political Unity in Western Nations*, Beverly Hills 1975, σ. 30 κ.ε., και Ηλ. Νικολακόπουλος, *Κόμματα...*, ό.π., σ. 98, για τον τρόπο υπολογισμού στην περίπτωση της Ελλάδας.

ΧΑΡΤΗΣ

Γεωγραφική ομοιογένεια της ψήφου.
Εκλογές 5ης Νοεμβρίου 1989.

Εκλογικές περιφέρειες που βρίσκονται πολύ κοντά στον εθνικό μέσο όρο (η δύναμη και των τριών μεγάλων κομμάτων διαφέρει λιγότερο του 5% από τα αντίστοιχα εθνικά ποσοστά).

Εκλογικές περιφέρειες που βρίσκονται αρκετά κοντά στον εθνικό μέσο όρο (η δύναμη και των τριών μεγάλων κομμάτων διαφέρει λιγότερο του 10% από τα αντίστοιχα εθνικά ποσοστά, αλλά για ένα τουλάχιστον κόμμα η διαφορά είναι μεγαλύτερη του 5%).

Εκλογικές περιφέρειες που βρίσκονται μακριά από τον εθνικό μέσο όρο (τουλάχιστον για ένα κόμμα η δύναμή του διαφέρει περισσότερο από 10%, σε σχέση με τον αντίστοιχο εθνικό μέσο όρο).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Δείκτης περιφερειακής ανισοκατανομής

	Ν.Δ.	ΠΑΣΟΚ	Ε.Α./ΚΚΕ/ Συνασπισμός
1974	6	7	24 (Ε.Α.)
1977	5	3	20 (ΚΚΕ)
1981	7	2	17 (ΚΚΕ)
1985	5	2	15 (ΚΚΕ)
1989 (Νοέμ.)	3	3	15 (ΣΥΝ)

νομή της εκλογικής δύναμης των δύο μεγάλων κομμάτων, της Ν.Δ. και του ΠΑΣΟΚ, παρουσιάζει σήμερα τον ίδιο ακριβώς βαθμό ομοιογένειας, ο οποίος είναι από τους υψηλότερους που μπορεί να συναντήσει κανείς σε δυτικοευρωπαϊκή χώρα. Πρόκειται για μια σημαντική καινοτομία σε σύγκριση με τις αρχές της δεκαετίας του '80, αντανακλά δε κυρίως τις αλλαγές που σημειώθηκαν στην εκλογική γεωγραφία του συντηρητικού χώρου, ο οποίος φαίνεται να αποδεσμεύεται σταδιακά από τους έντονους ιστορικούς και γεωγραφικούς προσδιορισμούς που οροθετούσαν μέχρι πριν από λίγα χρόνια την επιρροή του.

Η γεωγραφική ομοιογένεια της εκλογικής επιρροής των πολιτικών κομμάτων δεν συνιστά βέβαια μεμονωμένο εκλογικό φαινόμενο, αλλά συνδέεται άρρηκτα με μια ευρύτερη πολιτική και κοινωνική διαδικασία που έχει χαρακτηριστεί «εθνοποίηση της ψήφου».³⁰ Η εν λόγω διαδικασία αφορά ειδικότερα: α) την πορεία προς την ομοιογένεια του εθνικού χώρου με την εξάπλωση και εμπέδωση κοινών πολιτιστικών, κοινωνικών και πολιτικών προτύπων· β) την αποδέσμευση των κομματικών ταυτίσεων από τις παραδοσιακές διαιρέσεις που σημάδεψαν τη συγκρότηση του εθνικού χώρου και τη συνακόλουθη αποδέσμευση των κομμάτων από τοπικιστικές ή φυλετικές ιδιαιτερότητες· γ) τη δη-

30. Σχετικά με τον όρο «εθνοποίηση της ψήφου» (nationalization of the vote) βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Κόμματα...*, ό.π., σ. 99 κ.ε.

μιουργία και ισχυροποίηση κομμάτων εθνικού επιπέδου, με παράλληλη αποδυνάμωση των περιφερειακών και τοπικών κομμάτων καθώς και των προσωπικών υποψηφιοτήτων· δ) την ομοιότητα των εκλογικών ρευμάτων που παρατηρούνται στις διάφορες περιοχές της χώρας, ανεξάρτητα από τοπικές ιδιαιτερότητες και προσωπικές μετακινήσεις υποψηφίων· ε) την ομοιόμορφη διεξαγωγή της προεκλογικής εκστρατείας σε ολόκληρη τη χώρα και, κυρίως, την ανάδειξη και επιβολή, για το σύνολο του εθνικού χώρου, κοινών ερωτημάτων στα οποία καλείται να απαντήσει ο ψηφοφόρος.

Η σταδιακή γεωγραφική ομοιογενοποίηση της εκλογικής επιρροής των κομμάτων και η απάλειψη των περιφερειακών διαφοροποιήσεων υπήρξε σταθερή τάση της εκλογικής γεωγραφίας κατά την προδικτατορική περίοδο, με κυριότερους σταθμούς τη διαμόρφωση του Ελληνικού Συναγερμού στις αρχές της δεκαετίας του '50 και την ανάπτυξη της Ένωσης Κέντρου στη δεκαετία του '60. Σε αντίθεση δηλαδή με ό,τι συνέβη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, όπου η «εθνοποίηση της ψήφου» συμβαδίζει με την εμφάνιση και ενδυνάμωση κομμάτων που διαθέτουν ταξικά (και όχι εδαφικά) συγκροτημένη εκλογική βάση, στην Ελλάδα η αντίστοιχη διαδικασία πραγματοποιήθηκε κυρίως με την ανάπτυξη κομμάτων λαϊκιστικού χαρακτήρα, στο επίπεδο τόσο της ιδεολογίας όσο και της ελάχιστα διαφοροποιημένης (εδαφικά ή ταξικά) εκλογικής βάσης.³¹

Κατά τη μεταδικτατορική περίοδο η εμφάνιση και κυρίως η ραγδαία άνοδος του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1977-81, αποτέλεσε ένα περαιτέρω σημαντικό βήμα προς την ίδια κατεύθυνση. Η γεωγραφική ομοιογένεια της ψήφου για το ΠΑΣΟΚ, ήδη από το 1977, και ακόμη περισσότερο το 1981, έφτασε σε εξαιρετικά υψηλό επίπεδο, άγνωστο μέχρι τότε στην ελληνική εκλογική ιστορία.³² Οι εξελίξεις της δεκαετίας του '80 δεν μετέβαλαν σημαντικά αυτό το κρίσιμο χαρακτηριστικό της εκλογικής απήχησης του ΠΑΣΟΚ — αφού ως κύρια κατεύθυνση είχαν την ανα-

31. Ό.π., σ. 94.

32. Βλ. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Άτλας των βουλευτικών εκλογών 18ης Οκτωβρίου 1981*, Αθήνα 1984. Πρβλ. επίσης Μ. Δρεττάκης, *Εκλογές 1981 για τη Βουλή των Ελλήνων και το Ευρωκοινοβούλιο*, Αθήνα 1984.

διάρθρωση της επιρροής του, στο εσωτερικό κάθε γεωγραφικής ενότητας, σε περισσότερο ταξικά προσδιορισμένη εκλογική βάση. Οδήγησαν όμως στην εμφάνιση αντίστοιχων διαδικασιών και για την εκλογική επιρροή της Ν.Δ. Η διαπίστωση αντανάκλα ίσως το γεγονός ότι η σταθερή και συνεχής εκλογική άνοδος της Ν.Δ. κατά την τελευταία δεκαετία πραγματοποιήθηκε μέσω μιας διαδικασίας που έχει πολλά κοινά σημεία με την αντίστοιχη του ΠΑΣΟΚ τα προηγούμενα χρόνια.

Μόνον, λοιπόν, η εκλογική απήχηση του Συνασπισμού εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από έντονη γεωγραφική ανισοκατανομή. Το γεγονός αντανάκλα όχι μόνον τη διαφοροποίηση της επιρροής του κατά βαθμίδα αστικότητας, αλλά και την ύπαρξη δύο σαφώς διακρινόμενων επιπέδων δύναμης, ανάλογα με το αν διαμορφώθηκε στο παρελθόν και διατηρείται ακόμη, σε περιφερειακό επίπεδο, συγκεκριμένη πολιτική παράδοση. Το συνολικό ποσοστό του Συνασπισμού αποτελεί ως εκ τούτου έναν απλό μέσο όρο μεταξύ ορισμένων περιοχών όπου η δύναμή του κυμαίνεται περί το 15% (Αττική, Θεσσαλία, Ιόνια, Βόρειο Αιγαίο) και των περισσότερων περιφερειών της χώρας όπου η δύναμή του είναι κατώτερη (με βάση τα δεδομένα του Νοεμβρίου) του 10%. Επομένως, η πορεία προς την ομοιογενοποίηση της ψήφου παραμένει ακόμη, ως προς το Συνασπισμό, μια διαδικασία που συντελείται στο εσωτερικό κάθε ευρύτερης γεωγραφικής ενότητας (όπου μειώνονται σαφώς οι διαφορές μεταξύ των επιμέρους εκλογικών περιφερειών), χωρίς όμως να έχει προσλάβει το χαρακτήρα εθνικού φαινομένου, όπως παρατηρείται για τα δύο μεγάλα κόμματα. Η διαπίστωση αυτή δημιουργεί ορισμένα επιπλέον ερωτηματικά όσον αφορά τη μακροπρόθεσμη ανθεκτικότητα των συγκεκριμένων τοπικών (ή περιφερειακών) πολιτικών παραδόσεων που, ως ένα βαθμό, στηρίζουν την εκλογική επιρροή του Συνασπισμού. Ιδίως όταν η κυρίαρχη τάση της πολιτικής αλλά και της κοινωνικής ζωής έχει ως βασική κατεύθυνση την εξάλειψη των τοπικών ή πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων.